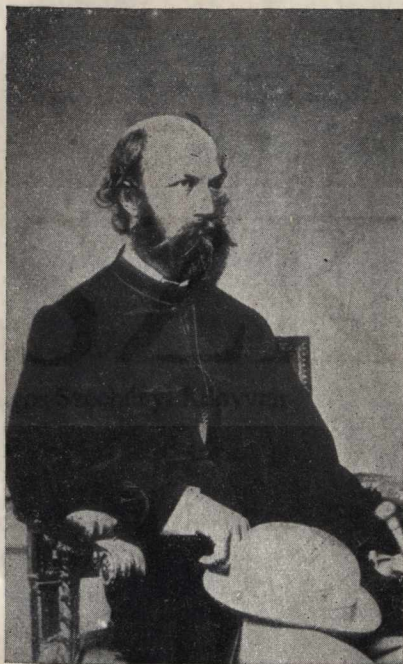

261940

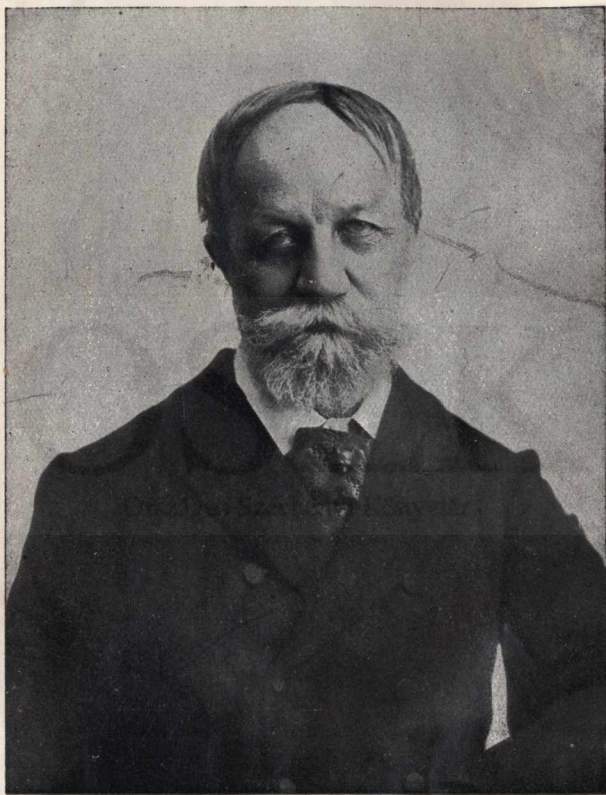
OSZK

OSZK

261940

JÓKAI MÓR
40 éves korában.

JÓKAI MÓR
70 éves korában.

JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS MŰVEI

ARCKÉPPEL

IRTA

ZSIGMOND FERENC

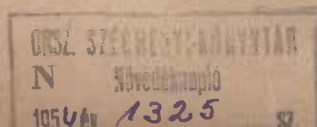
BUDAPEST, 1924

KIADJA A BETHLEN GÁBOR IRODALMI ÉS NYOMDAI RT

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

261940

ELŐSZÓ.

E könyvecske megjelenésének ideje — Jókai századik születési évfordulójának előestéje — nyilvánvalólag magán hordozza az alkalomszerűség jegyét. De a könyv tartalma jóval régebben született meg, teljesen függetlenül a Jókai-centennárium alkalmától. Nem állhatom meg, hogy ezt a körülményt föl ne említsem. Az alkalmi írásműveknek Goethe ítélete óta mindig rossz volt a híruk s méltán; de soha még nem volt olyan korszak, amikor az igazságok is annyira alkalmiakká váltak volna az emberek kezén, mint a mi legfrissebb jelenünkben. A centennáriumok alkalmá is mindinkább csak arra való kezd lenni nálunk is, másutt is, hogy az évfordulói véletlenségtől felszínre vetett név vagy eszme körül birokra keljenek egymással a gyűlölködő pártok és felekezetek, a kibékíthetetlenül ellentétes világnézetek. Ezelőtt az alkalomszerűség szempontját legfeljebb az émelygős dícséretetek egyoldalúsága tette unalmassá... Ezek az egyhangú idők megszűntek. Például a Jókai-centennárium alkalmi hozsánái még el sem kezdődtek, már fölhangzott az egyik táborból a „feszítsd meg!“ A nagy évforduló küszöbén az első szó a rosszaló megbotrátkozás szava volt, mely visszaútasítván Jókainak, a költőnek „illetéktelen és tapintatlan beavatkozásait a katolikus vallás ügyeibe“, sietett az ünnepi alkalom elé beharangozni azzal a végső kijelentéssel, hogy „minden-

esetre nincs okunk lelkesedni azért vagy pártolni azt, aki legszentebb meggyőződéseinket s intézményeinket ily gyakran arculütötte". (Magyar Kultúra, 1924. évi 5., 6. sz.)

A higgadtabb és lelkiismeretesebb ember megdöbbenve kérdezi önmagától: mit lehet tenni ilyen végletesen kiéleződött helyzetben? Talán próbáljam alkalmi magasztalással túlkiáltani az ünneprontó közbeszólásokat? Ép úgy nem akarok érteni az egyikhez, mint a másikhöz. A felekezeti szenvedély sehol sincs kevésbbé helyén, mint a tudományban. Az ellentétektől robbanásig feszült mai helyzet az igazi tudomány álláspontját gyökerében kezdi veszélyeztetni. Lelkiismeretemet megnyugtatta az a tudat, hogy egy hat évvel ezelőtt készült vázlatot bocsátok itt most közre Jókairól, egy szónyi változtatás nélkül.

1924. augusztus hó.

I.

Gyermek- és ifjúkor.

Az 1825-iki esztendő nemzetünk történelmének egyik legnevezetesebb fordulópontja. Halálosnak tetsző, hosszú zsibbadtság után ekkor indult meg újra a magyar szívek dobogása, a tüzes magyar vér keringése; ekkor ébredt föl kóros álmából egy nemzedék — nem, egy nemzet — s a külföldi és hazai tudósoktól és költőktől elsíratott keleti fajunk lázas munkásságba kezdve, harmadfél évtized alatt ugyanannyi század mulasztásait pótolta helyre; a lomha tétlenség, — mint a tél fagya a fáknak — csak kényszerű pihenés volt számára az ifjúi új virágzás előtt. Az *Egy magyar nábob* című regényben egész fejezet méltatja ennek a politikai fordulópontnak a jelentőségét — pedig az említett regény írásakor felét sem mondhatta el róla a magyar ember annak, amit szeretett volna elmondani. E jeles esztendő nagy következésű mozzanatai közül ma már senkinek sem szabad kifelejtienie egy fontos dátumot: az *Egy magyar nábob* és annyi más kedves olvasmány szerzőjének születését. Van valami mély értelmű, jelképes összefüggés abban a körülményben, hogy a magyar nemzet politikai életének legtermékenyebb negyedszázada és a magyar költői szellem legtermékenyebb megtestesülése ugyanazon év méhéből nyert életet. Ha

magában e kettős születés tényében nem akarunk is véletlenségnél egyebet látni, el kell ismernünk, hogy a reformkor talajába fogószik s minden gyökérszálával onnan fog majd táplálkozni Jókai tehetségének virág- és gyümölcsözönben pompázó mesefája. Mert Jókairól van szó, kinek születése nemcsak a híres 1825-iki évet teszi még híresebbé (hány római konzulnál inkább megérdemelné Jókai, hogy róla nevezzenek el egy esztendőt!), hanem azt a várost is, melyet a sors e kivételes egyéniség bölcsőjévé választott ki. Hogy vajjon születhetett volna-e Jókai Rév-Komáromon kívül másutt is olyannak, amilyenné lett, ki tudná megmondani? A milieu fontosságát mindnyájan érezzük és valljuk, de e tekintetben a lélektani bűvárlat még sokáig fog a sötétben való tapogatózásra emlékeztetni. Annyi azonban bizonyos, hogy a „komáromi fiú“ oly felejtethetlen benyomásokat szerzett szülővárosában és páratlanul hosszú írói munkásságának oly sok szála fűzi őt hozzá, hogy azért a nemzeti közkincsért, melyet a Jókai-név mindenkor jelölni fog számunkra, Komárom méltán tarthat jogot mindnyájunk haláljára.

Rév-Komárom városának Vármegyeház-utcájában volt egy sajátságos épület, melynek valamennyi ablaka az udvarra nézett, az utcára egyik sem, mintha valami rejtett kincset akarna titkolni ez a ház a világ elől. Csakugyan ezt a célt szolgálta valaha a különös építkezésmód; a vallási üldözés szomorú idejében készült ez a ház az üldözött protestánsok titkos templomául. De nem ez a szép hivatás teszi előttünk olyan érdekessé és nevezetessé ezt az akácfák árnyékában rejtezkedő épületet, hanem egy kis gyermek születése, kinek tüne-

nényes pályafutása ebből a titkolódzó külsejű udvarházból indult ki. Protestáns istentiszteleteivel együtt jól el tudott rejtőzni annakidején ez a hajlék az idegek kíváncsi szeme elől, de lángeszű szülöttjének későbbi dicsősége bezzeg elárasztotta azt a nagy nyilvánosság átható fényével s bátran mondhatjuk, hogy az egykori titkos protestáns imaházat világirodalmi tényezővé emelte.

Itt született tehát Jókai Móric február 18-án (1825) nemesi származású szülőktől; apja Ásvai Jókay József volt, anyja Pulay Mária. Nagy regényírónk ifjúi kifejlődése azonban éppen a nemesi kiváltságokat megszüntető reformkor lelkes mozgalmai közt ment végbe s az átélt demokratikus nagy idők hangulata szebbnek találta az egyszerű *i* betűt az előkelő *y*-nál. A derék Jókay Sámuel, I. Leopold király zászlótartója, hadi vitézségével érdemelte volt ki a nemesi *y*-t, szelíd lelkű utóda a költői képzelet győzelmi díjaként szerzett az egész művelt világra érvényes armálist a visszaegyszerűsített Jókai-névnek. Demokratikus meggyőződése persze nem akadályozta meg költőnk csodás lendületű képzeletét, hogy nemességszerző elődének címerben megörökített vitézi cselekedetén el ne merengjen s egyik anyaaági őséről büszkén el ne emlegesse, hogy Rákóczi fejedelemnek volt a titkára. A férfias derékség megbecsülése nem is ellenkeezhetik a szabadelvű gondolkozásmóddal; a nemesi intézmény az emberi művelődés történetének egyik jelentős mérföldköve, melyről ma sem lehetne kifogástalanabb nyilatkozatot tenni, mint amilyet a huszonhárom éves Jókai tett a szabadságharc izgalmas túlzásainak láttakor: „Ezen címnek nincs jö-

vője többé, de van multja... Én magam is lemondtam nemesi előjogaimról. De ha elhagytam nevemből a nemesi címet, meg akarom azt lelkem számára tartani“.

Ezt a helyes fölfogást nem kellett idegenektől tanulnia. Ott volt mintaképnek édesapja, aki kegyeletesen őrizte az utolsó inszurrekcióból hazahozott nemesi kardját, de egyúttal ritka önzetlenséggel gondozta a szegény árvák ügyét s buzgó vallásosságú lelkében a demokratizmus legigazibb fajtája: a krisztusi emberszeretet vert gyökeret; aláírásában ott önérzeteskedett az előnév és az *y*, de kedves költője nem Kisfaludy Sándor, az ő dunántúli ősnemes földije és inszurrekcionális bajtársa volt, hanem az ágrólszakadt, bohém peregrinus-diák, kinek szívéből Rév-Komárom lopta ki örökre a boldogságot: Csokonai. Általában elmondhatjuk, hogy lelkének hajlamait apjától örökölte írónk: szeretetreméltó, szelíd természetét, minden nemesért hevülő, kissé talán kelleténél hiszékenyebb szívét, költői fogékonyságát, érzelmes passzivitását, őszinte vallásosságát.

De épen mert ilyen döntő túlsúllyal került át az apa egyénisége fiáéba: azért nyílt bő alkalma az erélyes és gondos anyának arra, hogy olyan áldásos nevelője lehessen gyermekének is, amilyen megbecsülhetetlen kiegészítője volt férje egyéniségének. A viaszlagyságú, gyöngéd gyermeki lélek, ha nem örzi szüntelen éber anyai vigyázatot, könnyen kaphat foltokat, melyek soha többé le nem tisztíthatók. Ha az ilyen nagy érzékenységgű kedélyhez olyan szédületes képzelőerő is járul, amilyen a Jókaié, akkor — szigorú erkölcsi ellenőrzés hiánya esetén — még jobban ki van téve a lélek az eltévelyedésnek. Ép-

pen Jókait gyakran foglalkoztatta később az a gondolat, hogy a szomorú véget érő híres különcök, haramiák és más szerencsétlen emberek tulajdonképpen a lángész áldozatai, melyet nem vezetett helyes irányban szerető kéz; akárhány elzüllött alakot hősként tisztelne a világ, ha a rendkívüli lelki tehetségek egyensúlyát kártékony befolyás vészes kibillenésre nem ragadta volna. Akaratlanul is fölmerül bennünk az a gondolat, vajjon az anyai nevelés mintaszerű erkölcsi kalauzolása nélkül Jókait az ő szertelen képzelete — mely apjában nem volt meg — nem sodorta volna-e az akkor különben is divatos romantikai végletek korában olyan beteges vagy legalább esztétikailag meddő irányba, melyből lehetetlen lett volna a szabadulás?

Mert szinte hihetetlen, mily korán és milyen aggasztó mértékben vált urrá Jókai lelkén a képzelet. Valósággal megbénította benne a gyermekeknél szokásos és természetes gondtalanságot, fürgeséget, életrevalóságot. Hét-nyolc éves korában, mikor más gyermek még az *abc* rejtelsein is csak kényszerűségből töri a fejét és a szellemi tornát siet a testivel fölcserélni, Jókai nem az iskolától fél, hanem az odáig való elmeneteltől (negyedik ház volt lakásukhoz az iskola), mert túltengő képzelőereje megdöbbentően kiszínezte a csöppnyi úton reá váró esetleges kalandokat. Órák hosszáig elüldögélt otthon egyedül, borzalmas eszméken gondolkozva; palatábláját telerajzolta csodálatos szörnyetegekkel s ezekhez rémséges históriákat komponált. Különösen három dolog tartotta fantáziáját állandó izgalomban: a nagyszakállú zsidóktól s a veszett kutyaiktól való félelem és az élve eltemettetés gondo-

lata; a nyolc éves gyermek szüntelenül derekára kötve hordozta végrendeletét, melyben kéri anyját, hogy ne temettesse el fölboncolás nélkül!

Ime az uralkodó hajlam egy gyermeki lélekben, idomítható helyes és helytelen irányban, a nevelés szilárdító hatása alatt. A sok szerencsés tényező között, melyek Jókai egyéniségének megformálásában közreműködtek, első és legtartósabb hatású az anyai szeretet befolyása. Aki, mint Jókai, még húsz esztendő (jurátus) korában is csupa olyan fehérműt viselt, melynek minden szálát édesanyja fonta: az ilyen embert hova is röpíthetné szárnyaló képzelete egyebüvé, mint az eszményi életfölfogás útjára s miért ne hinnénk az ilyen ember vallomásának őszinteségében: hogy tizenhét éves létére még nem látott kávéházat belülről, mint tizenkilenc éves patvarista még nem tudott dohányozni, bort nem ivott volna egy világért, húsz éves korában semmiféle kártyajátékhoz nem értett s asszonyt nem ismert mindaddig, míg meg nem házasodott. Képzelete mintegy rá volt útalva a fellegekben való száguldásra, mert bizony az útszéli, durva szórakozásoktól — az erkölcsi romlás ez első állomásaitól — elszoktatta az anyai tekintély, melynek hatalmát még férfikorában is érezte Jókai.

Az anyai védőszárnyak kirekesztő szerepe azonban csak életünk első öt-hat esztendejében érvényesülhet. Azontúl az ifjú egyéniség fejledező anyagát az iskolai nevelés is vésője alá veszi. Nagy szerencse a növendékre nézve, ha az iskola csak folytatja és kiegészíti a családi nevelést, ha e két tényező iránya nem fordul egymás ellen. Jókai nevelkedésében ezt a szerencsés ese-

tet látjuk. Egész életén át nyomon kísérhetjük egyénisége két alkotó részének egymást mérséklő — bár összhangba nem mindig jutó — működését: káprázatos képzelőereje vonja fölfelé a láthatatlan messzeségbe, de értékes ellensúlyként szabályozzák röptülésében reális ismeretei, rendszeres tanultsága, józan kálvinista hite, lelkes hazafisága s ezeket a tulajdonságokat nagyrészt a jó iskoláknak köszönheti, melyekben tanulmányait végezte.

Jókai első komáromi tanulása az 1831—1835. évekre esik; ez alatt az idő alatt megszerezte az elemi ismereteket (olvasni már a szülői háznál megtanult) és elvégezte a gimnázium három alsó osztályát: a deklinistákét, konjugistákét és grammatistákét. 1835 őszén a pozsonyi ágostai evangélikus líceum növendéke lett s csak 1837 nyarán, két iskolai év elvégzése után, tért vissza Komáromba. E két évi pozsonyi tartózkodás oka és célja az volt, hogy Jókai gyorsan és természetes úton tanulhassa meg a német nyelvet. Az idegenben való elhelyezés módja pedig a képzelhető legszerencsésebb és legmegnyugtatóbb volt: a csere-módszer; két család kölcsönösen kicserélte egymás közt bizonyos időre gyermektagjait s az idegen vendéggel mind a két család olyan szerető gonddal igyekezett bánni, mint amilyen jó bánásmódot óhajtott a maga távollevő gyermeke számára. Jókai a pozsonyi líceum egyik tanárának, Zsigmondy Sámuelnek, lett cseregyermeke s a komáromi Jókai-családban ez alatt az idő alatt Zsigmondy Gusztáv tanulta a magyar szót. Különben a két család többi gyermekei is ilyen cseretestvérek voltak; „mindegyikünknek volt így egy *édesanyja*, meg egy *liebe Mut-*

ter-je“, mondja írónk erről az időről negyvenöt évvel később. A pozsonyi két esztendő Jókainak nemcsak német nyelvi ismereteit gyarapította. A tíz-tizenkét éves kis diák lelke egyéb marandandó élményekkel is gazdagodott; ezeknek legismertebb költői földolgozását a *Mire megvénülünk* című regény őrzi, de például az *Egy magyar nábob* országgyűlési részletein is érezhetők a gyermekkori személyes emlékek jótékony nyomai.

A két év letelte után kitűnő bizonyítvánnyal tért haza Komáromba, de otthon nagy szomorúság várta, mely csakhamar sötét gyásszá vált; édesapja nagybeteg volt s még abban az évben (1837) meg is halt. A szörnyű csapás súlya alatt csaknem összeroskadt az érzékeny szívű, exaltált hajlamú, gyöngye gyermek; de megmentette a csodatevő anyai szeretet, mely most kettős alakban és mértékben örködött fölötte: ettől fogva kezd szemünkbe tűnni az özveggyé lett édesanya mellett írónk testvérnénjének, Eszternek, nemes egyénisége.

Jókay Eszter 9 évvel volt idősebb öccsénél s gyöngéd leányszívének minden melegét reá árasztotta; mihelyt elválasztották Móricot az anyatejtől, Eszter vette gondjaiba, egy ágyban aludt vele, éjjel — ha kellett — vizet adott neki, valódi kis-mamája volt mindaddig, míg a kis-mamának Pozsonyba nem kellett mennie cseregyermekül. Ez a gyöngéd szeretet örködött tehát most is az elárvult kis diák fölé, akit édesapja halála veszélyes idegbetegségbe döntött. „Csak áldott jó Eszter nénem ápolásának köszönhetem, hogy megmaradtam“, olvassuk írónk hálás visszaemlékezésében 1883-ból. A sors kedvezése folytán sikerült Eszternek még férjet is olyat választania, hogy a maga hitvesi boldogsága egyúttal

öccse lelki fejlődésének is nagyjelentőségű, szerencsés tényezőjévé lett: az anya és néne szeretetének nőies gyöngédségét üdvösen egészítette ki Eszter férjének, Vály Ferencnek, a derék komáromi tanárnak jóakarátú, férfias szigora, mely a Jókai Móric szellemi irányításában három éven át érvényesült.

Jókai ugyanis, a Pozsonyból való visszatérés utáni három iskolai évet — a retorikai, poétikai, logikai tanfolyamot — Komáromban végezte el 1837-től 1840-ig. Vály Ferenc azzal a fáradhatatlansággal, melyet csak a szeretet adhat, fogta művelés alá fiatal sógorának termékeny esztét és kedélyét. Az említett három év alatt mindennap, télen-nyáron, reggel öt órakor már ott kellett lennie Jókainak a Vály írószobájában, rendszeres retorikai és poétikai feladatokban kellett magát gyakorolnia. De nemcsak az iskolai tantárgyakat vétette elő vele sógora, hanem a három év alatt megtanította a francia, angol, olasz nyelvre, megismertette vele az ősnymtatványokat, azután Gibbon, Kant, Rotteck, Buffon, Byron, Victor Húgó műveit, kemény kritika alá vette a fiatal növendéknek szépirodalmi kísérleteit, hogy így önismeretre szoktassa, de egyúttal arra is ügyelt, hogy önbizalma meg ne rendüljön, sőt fokozni igyekezett költői becsvágyát s még a dorgálást is föl tudta használni erre eszközül: „Hát illik ez egy Jókai Mórichoz? Egy Jókai Mórícnak kivételes embernek kell lennie!...“

Mindezt magától Jókaitól tudjuk s bár nem lehetetlen, hogy a kegyeletes kései visszagondolás egy-egy adatot vagy vonást akaratlanul túloz, de még ha csupán a lényegét fogadjuk is el nyilatkozatá-

ból, akkor is tisztelettel kell adóznunk Vály Ferenc emlékének. Mindenesetre ő volt az, aki beleoltotta a serdülő ifjú lelkébe az olthatatlan tudásszomjat, mely egész életén át egyik fő jellemvonása. A Vály Ferenc írószobájáig nyúlnak vissza Jókai tudományos ismeretei, melyek ha nem is mélység, de kiterjedtség tekintetében igazán bámulatra méltók. Sógora szoktatta hozzá a rendszeres tanuláshoz s ez Jókainak második természetévé vált; ettől fogva napról-napra gyarapítja tudását, mint ahogy az akrobata is kénytelen mindennap gyakorolni az izmait (ez is saját kifejezése Jókainak). Sógora hatása alatt szerette meg úgy a könyveket, hogy öreg korában is vallja: „Az élet és a könyvtár két nagy iskola. A teremtésnek két nagy univerzuma. Mik a csillagos ég minden csodái egy könyvtárhoz képest?”

Nem csoda, hogy Vály Ferenc vezetése alatt az újabb komáromi iskolai évekről is kitűnő bizonyítványokat kapott. A logikai tanfolyam elvégzése után azonban a komáromi református kollégiumban nem folytathatta tovább tanulmányait, magasabbfokú intézetbe kellett távoznia. Így került 1841-ben a pápai főiskolába. Az az utca, melyben Pápán lakott, ma már ő róla van elnevezve. Lakótársa volt Kerkápoly Károly, a későbbi miniszter, akinek komoly egyénisége írónkra sem maradt hatás nélkül. Még nevezetesebb az a körülmény, hogy Pápán ismerkedett meg Petőfivel, aki keserves emlékü katonáskodása után szintén odament iskolai tanulmányait folytatni. Hogy a pápai egy esztendő alatt Jókai és Petőfi közt — a későbbi testi-lelki jó barátok közt — szövődött-e bensőbb ismeretség, azt nem lehet biztosra megállapítani. Ma már nincs módunkban más-

kép venni szemügyre ezt a rég elmúlt időt, csak a Jókai visszaemlékezéseinek színes világításában. Annyi az egykorú adatokból is kitűnik, hogy a pápai főiskola ifjúsági önképzőköre eleven működést fejtett ki akkoriban s a legbuzgóbb szereplők közé tartozott Petőfi és Orlai mellett Jókai is. Szavalat, bírálat, vers és prózai elbeszélés terén egyképpen megpróbálkozott s dicséretet, sőt pénzbeli kitüntetést is kapott és az évváró ünnep közönségének be is mutattatott Jókai két novellája. Ezek a zsenye írások persze még éretlen tehetség szülöttei s nagyobb részük el is kallódott. Ami megmaradt belőlük, meggyőzően tanúskodik Jókai azon későbbi emlékezésének hitelessége mellett, hogy írónk kedélyét a pápai tartózkodás idején ideges vergődés emésztette. Testi betegség nyomaira vall ez a világfájdalmas lelki-állapot, mely Jókainak kezdettől fogva nagyon érzékeny, ábrándozásra hajló természetében ekkor tanyát ütött. Zsarnoki képzelete, kellő ellensúly hiányában, kezdett egészségtelen, túlszigázott méreteket ölteni s ez szinte veszedelmesebb volt, mint maga a betegség; folytonosan azon tépelődött Jókai, hogy az ő baja tüdővész, tehát gyógyíthatatlan. Az ilyen ideges, képzelődő betegre nézve talán legsürgősebb orvosság: egy egészen új környezet, az a bizonyos „levegőváltoztatás“. Nagyon helyesen tette tehát Jókay Károly, hogy öccsét az 1841—42-iki iskolai év után nem vitte vissza Pápára, hanem édesanyjával úgy állapodott meg, hogy Móríc az alföldi „hirös város“-ban, Kecskeméten, töltsse el jogászéveit.

A Kecskeméten átélt két esztendő írónkra nézve jóteknony hatású és nevezetes. Testi egészsége hamar meg-

jött, telhetetlen képzelete is egy csomó józan, reális élményt kapott táplálékul s az így helyreállt összhang mindjárt más embert teremtett Jókaiból. Házi gazdájának, Gyenes Mihály városi mérnöknek fiában, Pali-ban, jó pajtásra talált; tőle tanulta el a súlyemelés rendszeres gyakorlását s a testedzés egyéb módjait. Az erő és egészség ügyessé, bátorrá és jókedvűvé tette az addig mélabús, zárkózott, rögeszmés ifjút. Megtette például azt, hogy télviharban, hófúvatban elszánkázott pajtásai-val Szentesre a kaszinóbálba s a reggelig tartó csárdás után megint vissza Kecskemétre, hogy leckét ne mulasszanak; meg sem látszott rajtuk a korhelykedés. Ott-hon, Kecskeméten is egyik vezető alakja lett írónk az ifjúságnak. A durva kedvtelésekről szépszerével leszoktatta társait és nemesebb szórakozásokra egyesítette őket. Önképzőkör-félét létesített köztük, saját ügyességét ki-ki igyekezett átültetni a többiekbe; egyik tornát, a másik francia nyelvet tanított, a harmadik énekkart szervezett stb. Jókai rajzolótehetségét gyümölcsöztette, melyet apjától örökölt s még Komáromban képezett ki egyes odavetődött mesterek keze alatt; Kecskeméten egész csomó arcképet festett az ottani tanárokról, szép hölgyekről, pajtásokról, köztük Petőfiről is, aki színész-kedése közben került Kecskemétre. Maga Jókai is igen ügyes előadóképességgel bírt már ekkor, műkedvelőkkel színházi estéket rendezett, egy-egy szavalatát pedig több alkalommal meg kellett ismételnie a tapsoló közönség előtt. Általában itt kezdünk először ráismerni az igazi Jókaira: a sokoldalú, ötletekben kifogyhatatlan, kedves modorú emberre és — íróra.

Igen, Kecskeméten kezdődik Jókai páratlan terje-

delmű és sikerű írói pályája. Nem azt jelenti ez, mintha előbb kezébe sem fogta volna az író tollat. Hiszen valóságos csodagyermek volt ő; hét éves korából két kis névnapi versikéje maradt ránk, kilenc éves korában írt két kis „költeményét“ pedig Tóth Lőrinc ki is nyomatta a *Regélő*, illetőleg a *Társalkodó* 1834-iki évfolyamában; ugyanekkortájt egy öt felvonásos szomorújátékot is elkövetett *Hohenheimi Fridrik vagy a meggátolt gyilkosság* címen; Pápán is egyre-másra gyártotta a költeményeket és novellákat. Mindezt azonban, a *Kalliope* című kecskeméti ifjúsági (kéziratos) folyóirat szerkesztésével együtt, csak ösztönszerű előkészületnek kell tekintelnünk. Az első komoly és eredményes lépés a költői dicsőséghez vezető úton a *Zsidó fiú* című dráma. Ez a jambusokban írt szomorújáték, melynek hőse Fortunatus Imre, II. Lajos király kincstárnoka, a Nemzeti Színház 1843-ik évi pályázatára készült; újabban (1893) napfényre került a pályázó példány, mely azért is érdekes, mert Petőfi tisztázta le azt Jókai kéziratából. A pályamű dicséretet nyert, sőt a bíráló bizottság két legtekintélyesebb tagja, Vörösmarty és Bajza, a száz aranyas jutalmat is oda akarta neki adni. Bizonyára jól látta Vörösmarty a *Zsidó fiú* gyarló kezdetlegességét, de bölcsen kiérezte e zsenge termékből egy nagy jövő igaz költőiségét és magánúton is biztatta elismerésével s jó tanácsaival a kezdő poétát. Íme, kora legnagyobb költőjének fényes segédlete így tette még ünnepélyesebbé és még szebb reményüvé a tizenhét éves Jókai frigykötését a Múzsával. Írónk szívében örök hála fakadt Vörösmarty iránt; ettől fogva „szellemi apjának“ vallotta s iránta érzett kegyeletéről akkor is nyilvánosan hitet

tett, mikor — 1848-ban — ezt csak a Petőfihez való barátságának feláldozásával tehetette.

Egyébiránt a *Zsidó fiúnál* sokkal fontosabb költői eredményt is köszönhetünk Jókai kecskeméti jogászkodásának. Az ő tehetsége nem a drámaírássra termett, hanem az elbeszélésre; már pedig elbeszélő művészete éppen legvarázslatosabb elemeit szívta magába a kecskeméti környezetből s azok későbbi dúsgazdag kivirágzásukban is rávallanak eredetükre. Nagyon időszerű is volt ez az új hatás Jókai írói egyéniségére. A szépprózai elbeszélésre ugyanaz a fontos hivatás várt, amelyet verses költészetünk ebben az évtizedben (a negyvenes években) valósított meg, csatlakozva egész közéletünk útirányához: a demokratizmus friss levegőjével és napfényével üdíteni föl a művészet üvegházát, költészetileg értékesíteni nemzetünk legnagyobb és legromlatlanabb rétegének, a népnek eszejárását, érzésvilágát s első sorban nyelvét. Az átalakulás persze nem történhetett meg egyszerre, de különösen a zamatos népnyelv csakhamar olyan egyetemes hódító hatalomnak bizonyult, mely azontúl minden nagyszabású írói sikernek elengedhetetlen föltétele lett. Jókai forrongó képzelete is évek óta kereste már a költői kifejeződés módját és seholsem sajátíthatta volna ezt el szerencsésebben, mint Kecskeméten, ezen a tősgyökeres, jellegzetes alföldi magyar vidéken. A népies indítékok kapósak lettek irodalmunkban s a divat igája alatt még azok az írók is pusztáról, csikósokról, betyárokról, „pórhölgyekről“, „földészekről“ stb. zengedezték együgyű és valószínűtlen történeteiket, akiknek olyasmiről éppen semmi tapasztalatuk nem volt. Jókai ellenben korán ismeretségbe jutott a ha-

misítatlan népelet alakjaival és jeleneteivel. Házi gazdája, a városi mérnök, gyakran elvitte magával a határban levő erdőségekbe; parasztszekéren elkóborolt vele Jókai a Tiszáig, a Szikra-csárdáig, Fehér-tóig, megismerte a puszták, karámok, csárdák, halásztanyák népét, ennek dalait, meséit, közmondásait, humorát; látta a „bika-hecc“-et (melyet mindjárt meg is örökitett Kecskeméten megkezdett regényében), a „pünkösdi király“ parádéját (melyet néhány év múlva az *Egy magyar nábobban* használ majd fel).

Ebből a sok, egészséges, reális szemléletből már Kecskeméten kisarjadt írónk lelkében egy nagvobbszabású költői alkotás terve. Belefogott egy kétkötetes regény írásába s regénye színhelyéül Kecskemétet és környékét választotta; mindjárt az első fejezet eleven leírást ad egy kecskeméti népmúlatságról. E mű sok valószínűtlensége és botlása között teljes elismerést érdemel a tájleírásoknak és néhány szemenszedett kecskeméti alak rajzának erős — bár kissé nyers — realitása. Jókai nem fejezhette be Kecskeméten ezt az első regényt, de már ekkor (1844 nyarán) érezte, hogy nem üres kézzel távozik s hogy életének megvan immár igazi célja, melyet maga előtt is alig mert még bevallani, édesanyja előtt még kevésbbé.

Egyelőre haladt tovább az ügyvédséghez vezető úton: gyakornokoskodott egy komáromi ügyvédnél, majd 1845 tavaszán Pestre ment jurátusnak s a következő évben elnyerte az ügyvédi oklevelet. Mióta azonban belekezdett Kecskeméten a *Hétköznapi*ba, azóta képzelete édeskeveset törődött az ügyvédi jövődő lehetőségeivel. Másfelé vonta már ekkor egy erős kéz,

mely talán a legelhatározóbb mértékben nyúlt bele Jókai sorsának irányításába: Petőfi keze volt ez.

A pápai diákévig visszanyúló ismeretség Jókai és Petőfi közt Kecskeméten komolyabb tartalmat kapott és barátsággá nemesedett. A közös ábrándokon kívül most már a közös dicsőség is mindinkább egygyé forrasztotta lelküket; Petőfi első versét 1842-ben közölte Vörösmarty és Bajza *Athenaeuma*, Jókai *Zsidó fiúját* pedig 1843-ban koszorúzta meg ugyanennek a két országos tekintélynek elismerő ítélete. Petőfi nem ostromolja többé a színpadi hírnév kapuját, sok viszontagság és szenvedés után tisztába jön saját énjével s költői lángelméje, edzett erkölcsi jelleme és zsarnoki vérmérséklete megkezdí erjesztő munkáját a magyar irodalomban és közéletben. A nagy vihart előre látva, melyet a szellemi tespedtség elűzése végett támasztani készült, vágyat érzett olyan baráti társ után, akire mindenben számíthat, akit lánglelkével fanatizálhat, akit magához ölelve, magával együtt nagyvá tehet. Mikor Jókai, mint húsz esztendőös jurátus, Pestre ment, Petőfi kitörő örömmel fogadta; valószínűleg részben az ő hívásának volt az eredménye Jókai Pestre költözése. A két fiatal barát jól választotta meg egymást. Petőfi összeférhetetlen természete, mely a legellentétesebb hangulatok végletei közt hanyódott, talán csak Jókaival szemben tudott évekig tartó zavartalan barátsággá szelidülni, ami különben legnagyobb-részt Jókai érdeme. Jókai egyéniségében a legtisztább arany puha fémje kínálkozott idomítható, engedelmes anyagként Petőfi lelkének tüzes kohója számára. Egy tekintetben csakugyan Petőfi lett véglegesen a Jókai *lélekidomárja*: a költészet közéleti vonatkozásainak és

politikai fontosságának szent hitté emelésében. Petőfi meghalhatott nemsokára, de szelleme később is ható erő maradt Jókaira nézve; évtizedeken át sokszor megjelent előtte, de nem ijesztően, hanem bátorítólag, közös dicső vállalkozásukra: 1848. március 15-ének nagy napjaira emlékeztetve őt. E nap politikai „forradalma“ néhány ifjú poéta nevéhez fűződik, Petőfi mellett első sorban éppen a szelid lelkű Jókaiéhoz. Ez a magában véve furcsa jelenség mindjárt érthetőbbé válik, ha egy pillanást vetünk Jókai írói működésére, Pestre költözésétől fogva 1849-ig.

A reformkor szelleme hovátovább áthatotta a nemzeti élet minden ágát. Különösen azon buzgólkodtak egyes kiváló tehetségek, hogy egybeszakasszák két hatalmas folyó medrét, melyek úgyis mindig egymás mellett haladtak: az irodalomét és a politikáét. Költő és államférfi közös hullámokon evezett, de a Széchenyi angliai útiránya helyett csakhamar forgalmasabb kezdett lenni a Párizs—budapesti vonal. Egymás után özönlöttek be hozzánk a francia szellem divateikkei, először a költészeti formák, végül a frígiai sapka. A Széchenyire ráfogott angломániát a fiatalabb írói nemzedék körében a sokkal egyoldalúbb franciamádat váltotta fel. „Mindnyájan franciák voltunk“, mondja Jókai erről az időről; nem olvastak más író, mint Lamartinet, Michelet-t, Louis Blanc-t, Suet, Victor Hugót, Bérangert s legfeljebb még Shelleyt és Heinét, kik „csak nyelvökre nézve angol és német, de szellemökben franciák“. Az ekkori francia irodalomról később is úgy nyilatkozik Jókai, hogy az „mindent magában egyesí-

tett, ami eszmében szép, kivitelben merész, érzelmekben megragadó, ami a szívet hevíti, ami a lelket fölemeli“.

Ez nemcsak Jókai véleménye volt, hanem egész emberöltőjéé, első sorban Petőfié. Jókait is Petőfi szuggesztív ereje ragadta magával; elválhatatlan barátokká lettek ők ketten s mikor Petőfi megnősült, Jókai odaköltözött hozzájuk. Együtt olvasgatták hármasában a francia forradalom történetét, ennek nevezetesebb hősszerepeit kiosztották egymás közt s együtt ábrándoztak világ- és nemzetboldogító eszmékről. A költő hivatásáról olyan magasztos fogalom alakult ki bennük, mely már a próféta szerepével rokon. De éppen ez kellett Jókainak; szertelen képzelőereje mindig ilyen rendkívüliségekre szomjazott. A negyvenes években írt művei a francia romantika tüzésénél lánggra lobbant fantázia színes röp-pentyűi.

1845-ben jelent meg tőle az első prózai kész alkotás: *A Nopean sziget* című novella. Valami lázas álomkép az egész, mégis roppant hatást tett az akkori közönségre s ma is elkápráztat a benne megnyilatkozó fiatal képzelet csodás vakmerősége, melynek szemfényvesztő, gyönyörű leírásai valóságos szemlélet hitét keltik az olvasóban; ennek az exotikus cselekvénynek motívumai közt is ott szerepel már a hazafiúi méltatlan száműzés vértanúsága.

E novella receptje szerint készítette Jókai a negyvenes években valamennyi komoly elbeszélést: hozzáférhetetlen, rejtelmes helyeken vagy roppant időbeli távolságban zajlanak le valószínűtlen történetek; az emberi lélek túlcsigázott végletei kápráztató ködképek gyanánt gomolyognak előttünk, a fenség-

gesnek és groteszknek különös vegyületeivel találkozunk, de a ragyogó stílus szárnyain lebegő exaltált alanyiség sokszor ellenállhatatlan hangulati tényezőnek bizonyul. 1846-ban jelent meg a még Kecskeméten elkezdett regény, a *Hétköznapiok*, melyben reális szemlélet és romantikus képzelgés küszködik egymással s küszködésük az egész mű koncepcióját összezilálja. Victor Húgó és Eugène Sue hatásvadászó modorát utánozza ez a regény ép úgy, mint Jókai többi e korbéli komoly novellája: *Márceze Zsre, A nyomorék naplója, A gonosz lélek, A remete hagyománya, A büntárs, Az egyiptusi róza, Adamante, Hyppona romjai, Az átkozott ház* s az 1848-ban megkezdett, de egyelőre félbenmaradt *Szomorú napok*. Mindegyik kivételes egyéniségeket rajzol, akiket tönkretesz az átlagos emberek önző, kicsinyes, zsarnok társadalma. Jókaiék is ilyen áldozatok szerepében tetszelegtek maguknak s képzeletük hamarosan annyira meghasonlott a kicsinyesnek, romlottnak, elaljasodottnak hirdetett jelennel, hogy szinte lehetetlenné vált le nem vonniok ebből a világnézetből magukra nézve a gyakorlati kötelességeket.

Jókai talán meg tudott volna alkudni a helyzettel s mialatt álmatag képzelete mesés világok nagyszerű tájain bolyong, ő maga szépen kibékült volna a közviszonyok dohos levegőjével. Egy pár igen sikerült komikai elbeszélése (*Sonkolyi Gergely, A serfőző*) olyasmit éreztet, hogy Jókai a nyárspolgári társadalom idillikus képeinek zavartalan élvezéséért szívesen feláldozna minden tetteges forradalmi vakmerősködést, akár csak Aeneas Karthagóban. De valahányszor így próbálta magára nézve megoldani a kérdést, Petőfi

szilaj példája fölrázta merengéséből s belevetette a politikai élet hullámaiba, hogy azután soha ki ne kíváncsozzék onnan. Mint az *Életképek* szerkesztője, már 1847 óta számottevő alakja volt Jókai Pest szellemi életének. Petőfi oldalán mindinkább kedvet kapott az országos ügyekben való cselekvő részvételre s 1848. március 15-én a „vér nélküli forradalom“-nak mindenesetre kockázatos jeleneteiben Petőfi mellett Jókai játszott a vezető szerepet. A politikai dicsőség mámorára is elég lett volna ahhoz, hogy Jókai számára felejthetetlenné tegye e napot; hátha még meggondoljuk, hogy írónk dicsőségtől dagadó szívét a Laborfalvi Rózától e napon kapott nemzetiszínű kokárda a másik leghatalmasabb érzelmeknek, a szerelmi boldogságnak is tanyájává tette igazán regényes mozzanatok közt — csodálkozhatunk-e rajta, ha e nap későbbi megítélésében mindig elveszti Jókai a józan szemmértéket?

A végletes mámorra azonban el szokott következni a kínos visszahatás. A sors keményen meglakoltatta Jókait a szerelemért is, a dicsőségért is. Házassága, melyet a nála hét évvel idősebb Laborfalvi Benke Róza színésznővel 1848 augusztusában kötött, szörnyű haragra gerjesztette édesanyját is, Petőfit is; emennek barátságát végleg elvesztette, édesanyja bocsánatának megnyerésére is keserves hónapokon át kellett várakoznia. A politikai dicsőség mámoráért pedig még súlyosabb fizetség járt, nemcsak Jókaitól, hanem mindazoktól, akik ebbe a mámorba belekóstoltak volt. A vér nélküli forradalom után eljött a véres forradalom s vele a forradalomnak megpróbáltatásai. Jókai, az anyjától megtagadott fiú s a lapvállalatába belebukott szerkesztő,

megsemmisültnek érezte magát s ugyanekkor meg kellett látnia az egész magyar nemzet politikai életének megsemmisülését is. Egy rövid esztendő alatt rettentő élményeken ment keresztül, de az emberi szenvedéseknek olyan ürömpohara volt ez, melynek minden keserű cseppje hasznos orvossággént hatott költői tehetségének beteges hajlamaira. Agyrémek képzelődése helyett valóban átélt fájdalmak érlelik lelkét, a pesszimista hazug fitorok helyett a gyász és részvét őszinte könnyei jelennek meg költői ábrázatán, exotikus képtelenségek helyett ezután bőven támaszkodhatik olyan tapasztalatokra, melyek ép úgy különlegeseek és nagyszerűek, mint amazok, mégis természetesebbek, bizonyíthatóbbak, becseesebbek, mert történeti igazságok.

A nagy idő nagy embereit és nagy eseményeit közvetlen közelből figyelhette meg írónk. Mindjárt a szabadságharc kezdetén elkísérte Kossuthot alföldi agitációs útjában s olyan lélekemelő jeleneteknek volt tanúja, amelyeneket ritkán ismételt meg a sors. Csernátony társaságában ezer veszély között elmerészkedett Bécs forradalmi kormányához Kossuth titkos üzenetével. Átélt a minisztérium és országgyűlés Debrecenbe menekülésének s a főváros elestének tragikus idejét. Debrecenben meglábolta az élet és halál tudatának magasságait és mélységeit: tapasztalta a hitvesi hű szeretet mindent feláldozó nagyságát s hallhatta a félig kihúzott hóhérbárd neszét az ú. n. békepárt fölött, melynek Nyáry Pál volt a feje, de Jókai a — nyaka. Nyáry Pállal, a szabadságharc egyik legérdekesebb magyar államférfiával benső barátságban volt s kevés ideig a kormány hivatalos közlönyét is szerkesztette. Majd új lapot alapí-

tott s elkeseredett tollharcban leleplezte és Amerikába kergette a magyar szabadságharc rendőrminiszterét, hogy ez őt a halálba ne kergethesse. Kecskemét után most egy másik jellegzetes alföldi nagy magyar várost ismert meg töviről-hegyire: Debrecent, embereivel, szokásaival, tősgyökeres beszédmódjával, faji különlegességeivel. Láttta a Buda várából rommá lőtt Pestet, de látta Budavár dicső megvéételét is. A hősi önvédelem végén ott volt a világosi táborban, együtt Kossuthtal, Görgeyvel; látta akárhány arcon az öngyilkos szándék kinyomatát, még többön a közeli vértanúság elszánt tudatát s ő maga is azon a ponton volt, hogy önként osztozzék a független magyar nemzet sorsában: az enyészetben. De egyszerre csak ott termett fennkölt lelkű felesége, átöltöztette férjét inasnak, felültette maga elé a kocsi bakjára, az ellenséges orosz csapatokon keresztül elvitte egy rejtett tanyára, nemsokára pedig menedéklevelet is szerzett neki...

Kába önkivület szállta meg ennyi izgalom után Jókai lelkét s fölébredésekor az átélt nagy idő úgy tűnt föl emlékezetében, mint valami csodás álom. Képzelete a közelmúlt eseményeit míthikus arányokra növelte, hibáiktól, szeplőiktől, esetlegességeiktől megtisztította s eposzi alapeszmét lehelt beléjük. A maga porszemnyi életének annyi veszély közti megmenekülésében az isteni gondviselés keze munkáját érezte, mely azért őrizte meg őt, hogy egész életében apostola legyen nemzete körében, sőt az egész világ előtt, a szabadságharci véres váltság tényének, a magyarság jogának a független, szabad fejlődésre.

II.

A politikai elnyomatás kora.

Egy borsodmegyei kis faluban, Tardonán rejtőzött el Jókai a hatalom üldöző keze elől 1849. szeptember elején. Tardona a Bükk-hegység egyik völgykatlanában, erdőség között húzódott meg, mintegy elbújva a világ szeme elől. Egyik színésztársának szíves ajánlatára vitte oda férjét Jókainé a derék Csányi Benjámint házához. Ott szállott meg a hajléktalanná lett költő; szorongó aggodalmai közt azzal nyugtatta meg magát, hogy a ház tornácáról messze el lehet látni, a ház háta mögött pedig sűrű erdő terül el, tehát baj esetén megszökhetnek; szobájában mindig ott volt egy hosszú kötél, hogy leereszkedhessék rajta.

Jókai nem ok nélkül adta fejét e szomorúan regényes szerepre, amilyet azelőtt az ő eszményi gondolkodású és tragikus sorsú novellahősei szoktak eljátszani. A bosszújában telhetetlen osztrák hatalom a hadseregünk és politikánk elfogott vezéreinek végrehajtott kegyetlenkedés után az írókra is rávetette vérbe borult tekintetét. Egy közvádló harminckét magyar író kivégzését javasolta a vértörvényszék előtt. Köztük volt természetesen Jókai is, a március 15-iki forradalmi vezér s a későbbi nemzetőr, az *Életképek* exaltált cikkeinek szerzője, Petőfi barátja, Kossuth al-

földi testőre és titkos bécsi futára, a debreceni forradalmi kormány hivatalos közlönyének szerkesztője, az április 14-iki államesíny hirlapi magasztalója stb. stb. Az említett közvádlo embertelen terve nem valósult ugyan meg, de jellemző adat marad az akkori viszonyokra s érthetővé teszi előttünk az írók lelkének megdermedését és elhallgatásukat.

A tardonai magány szerencsésen megvédte négy hónapon át Jókainak nemcsak élete biztosságát az üldöző hatalom bosszúja elől, hanem lelke egyensúlyát is a kétségbeesés fenyegető körmeitől. Az őstermészet háborítatlan csöndje jótékonyan hatott rá s egyúttal képzeletének romantikus hajlamaihoz is nagyon illett. Az 1849-ik év legvégén aztán felesége — aki megmaradt nemzeti színházi állásában s a gyanú elkerülése végett csak ritkán látogatta meg bújdosó férjét — nagy örömmel toppant be hozzá, mutatva neki azt a Jókai Mór névre kiállított menedéklevelet, melyről Szigligeti Ede testvére, Szathmáry honvédszázados gondoskodott Komárom meghódolásakor.

Most már kimozdult Jókai Tardonáról, mely olyan szeretettel fogadta s olyan sikeresen megoltalmazta volt. Feleségével visszatért Pestre, de álnév alatt s még hónapokig rejtőzködve élt részint neje lakásán, részint egy budai vendéglőben.

Hollétéről mindössze egy pár jóbarátja tudott. Ezek közt volt Szilágyi Sándor, legbuzgóbb élesztetője akkori elnémult irodalmunknak. Szilágyi elismerésre méltó bátorsággal és fáradhatatlan leleményességgel látott hozzá irodalmi életünk föltámasztásához, illetőleg az ezt akadályozó veszedelmek elhárításá-

hoz és kijátszásához. 1850 elején folyóiratot létesített (*Emléklapok a magyar szabadságharc idejéből*), melynek ő volt a szerkesztője is, kiadója is. A cenzura eleinte nem igen törődött Szilágyi vállalatával, de pár hónap múltán meghökkenve vette észre, mily hatásos *memento* ez a folyóirat a legázolt magyarság nemzeti öntudatának ébrentartására s éppen ezért mily veszedelmes akadálya az osztrák uralom politikájának. Prottmann rendőrfőnök hozzá is fogott Szilágyi zaklatásához; elkobzás, betiltás, rendőri kihallgatás, megfenyegetés — mindez csöstül hullott szegény magyar lapszerkesztő nyakába. Szilágyi hol kihagyta újságjából a kifogásolt részeket, hol új címek alatt folytatta betiltott újságját, tehát kitartott, amíg csak lehetett; néhány hónap alatt azonban csakugyan bevágta útját a cenzori önkény s Szilágyi elment Kecskemétre tanárnak; de folyóiratai rövid életük ellenére is nagy szolgálatot tettek az öntudatos magyar hazafiság ügyének. Dicséretes vállalkozásában Jókai volt legbuzgóbb és legnagyobb hatású munkatársa. Titkos lakásán, *Sajó* álnév alatt írogatta első dolgozatait. Teljesen átérezte a Szilágyi vállalkozásának nemzeti fontosságát s így biztatgatta őt a cenzura akadékoskodásaival szemben: „hát úgy írunk, amint lehet, addig terjeszkedünk, míg a lepedő ér, de írunk mindaddig, míg a tollat ki nem veszik kezünk-ből“. Egymás után jelentek meg Sajótól: *A gyémántos miniszter*, *Az ércleány*, *A tarcali hadnagy*, *Székely asszony*, *Szenttamási György*, *A bújdosó tanyája* stb.; ez elbeszélések legtöbbször aztán még ugyanebben az évben (1850) *Forradalmi és csataképek* címen kétkötetes önálló mű gyanánt is kikerült a sajtó alól.

A *Csataképek* Jókai írói fejlődésének egyik jelentős mozzanata. Itt ép úgy tobzódik képzelete kivételes jellemek, eposzi fönségű események, megrendítő tragédiák, ember nem járta vidékek rajzolásában, mint azelőtt; de lehetetlen volt nem éreznie minden olvasónak, hogy e képek többé nem az unatkozó képzelet erőlködései, hanem egy-egy ismerős, szent emlék a még alig elmúlt hős esztendőből, egy-egy félig behegedt seb, melyeknek fel-felfakadó vére tanúskodott a tetemre hívó költő igazsága mellett. A *bujdosó tanyája* nem az az exotikus terület többé, hova Jókai fantáziája a való élet jelenségei elől szokott volt kirándulásokat tenni, hanem éppen a rémes valóságnak egyik ténye, olyan hely, ahova nemzetünk legjobbjainak, köztük a *Csataképek* írójának, menekülniök kellett a bosszúálló zsarnok véres keze elől. A stílus ragyogó színei sok helyütt még megragadóbbakká válnak azért, mert az ossziáni keserv sötét fátyolán csillognak keresztül. Tapasztalatok eredménye volt ez a könyv, néhol kissé nyers is még a tárgy, költőileg megemésztetlen, de éppen ezért idézett elő megjelenésekor az esztétikai gyönyörködtetésen kívül drasztikusabb, idegizgató hatást is.

A *Sajó* név roppant népszerűvé lett az első néhány csatakép után. Jellemző dicsősége írónk stílusának, hogy már az első dolgozatról, a *Gyémántos miniszter*-ről mindenki ráismert *Sajóban* Jókaira. Az általános tetszés melege, mint a napfény a növényzetet, úgy indította gyors fejlődésnek írónk munkakedvét, melyet nagyon elősegített az édesanyjával való kibékülés is, nemkülönben a Haynau bukásával megenyhült közhelyzet. Nem jelenhetett meg ekkoriban olyan folyóirat

vagy zsebkönyv, melyben Jókai ne szerepelt volna egy vagy több elbeszéléssel. Óriási termékenysége és óriási hatása ettől az időtől kezdődik, ötödfél évtizedre nyúló diadalútát vágva magának irodalmunk mezején. Azt a negyvennégy esztendőt, mely 1850-től 1893-ig, a nagy Jókai-jubileumig terjed, két részre kell osztanunk. A nemzeti történelem szempontjából is két részre osztja ezt az időt az 1867-iki kiegyezés, már pedig Jókai írói működése nemzetünk történelmének egyik becses tényezője s elválaszthatatlan tőle. Jókai 1850-től 1854-ig tehetségének úgyszólván minden lényeges jellemvonását bemutatja s a további negyven esztendőn át változatlan fiatalságában meg tudja őrizni a csodálatos termékenység ellenére is. Tehát Jókai költői sorsának fejlődésére nem annyira az ő tehetségének változásában lelünk magyarázatot, hanem inkább a reá figyelő két magyar nemzedéknek, a kiegyezés előtti és utáni korszak két nemzedékének gondolat- és érzésvilágában. Jókai mindvégig nagy író maradt s 1893 végén egy nemzet hódolt előtte; írói diadalútja mégis a politikai kiegyezésig halad fölfelé, ott megállapodik s azontúl állandóan, bár egy darabig észrevétlenül, ereszkedik alább-alább.

Költői érvényesülésének igazi talaja az abszolútizmus kora, mikor t. i. a közélet teréről leszorított, külső függetlenségétől megfosztott nemzetnek minden energiája, minden kielégítetlen tettvágya a képzelet és ábránd szelepén át tör útát magának, mikor a mesével csalja magát az ember a való élet romhalmaza közt, mikor a naiv szárnyalású faji és nemzeti büszkeség csak a rajongó hit passzív fegyverével tűntethet a győztes ellenfél nyers erőszaka ellen.

A jó sors nem adhatott volna jobbkor egy Jókait. Egymaga tíz-husz író helyett dolgozik, képzeletének színes látomásaival óva nemzetét a csüggedéstől. Minden alkalmat fölhasznál és új alkalmakat talál ki, hogy a magyarság nagy egyeteméhez szólhasson.

A könyvvásárlás még akkoriban nem volt valami elterjedt divat s mindig valami különleges hazafiúi célnak vagy egyéb gyakorlati szempontnak kellett hozzá az utat egyengetnie. Jókai tehát szívesen dolgozott emlékkönyvekbe, zsebkönyvekbe (*Losonczy Phönix, Nagyenyedi Album*), kalendáriumokba, ő maga is adott ki naptárt 1853–54-ben. De legbiztosabb módja volt a szépirodalmi művek elterjedésének, ha ezeket a napilapok és egyéb időszakos folyóiratok közölték. Az ú. n. *tárcaregények* a negyvenes évek óta a külföldön is rendkívül kapósak voltak. Jókai szintén megkezdte ezt a módszert mindjárt a *Csataképek* utáni esztendőben: a *Pesti Napló* 1851-iki évfolyamának Tárca-rovatában megjelenik az *Erdély aranykora* című regény.

Amit az egykorú olvasóközönség várt az íróktól, bőven megtalálta ebben a regényben: a nemzeti multnak színes, lelkesítő és elérzékenyítő rajzát, a mesemondás mézédés hangját, a képzelet aranyos sugárzását; ezek élvezése közben nem törődött a mű hiányaival, pedig ezeket a korhűség, a jellemfestés, a művészi szerkezet szempontjából könnyen észre lehet venni. Jókai alig végzett történeti kutatást ehhez a művéhez; Cserei Mihály krónikája nagyon megtetszett neki s ebből az egy forrásból táplálta fantáziáját. Némely tájleírása gyönyörű, de egyáltalán nem reális, hiszen e regény készítésekor még színét sem látta Jókai Erdélynek. Mintegy ezt a mű-

lasztását igyekezett utólag jóvátenni 1853-ban; beutazta Erdélyt, mely a már hírneves író szíves vendégszeretettel fogadta s lelkes ünneplésekben részesítette. Jókai már a *Csataképek*ben is festett néhány hatásos epizódot Erdélyről, mostani útjában még sokkal inkább megkedvelte e szép országrészt, főként a székelyföldet s egész csomó költői motívumot szedett emlékébe. A *Koronát szerelemért*, *A kétszarvú ember*, *Petki Farkas leányai*, *A nagyenyedi két fűzfá*, *Háromszéki leányok*, *Holtak harca*, *Hargita* stb. az 1853-iki erdélyi út gyümölcsei, nemkülönben a *Török világ Magyarországon* című regény, mely az *Erdély aranykora* cselekvényével összefügg s ennek mintegy folytatása. Ez a két regény a XVII. századi Erdély küzdelmes életét elevenítette föl, ismeretes történelmi személyek közé (Apafi, Thököli, Teleki Mihály, Bánfi Dénes, Béli Pál, Apafiné Bornemisza Anna) néhány meseszerű képzeleti alakot vegyítve (Béli Aranka, Azraële, Feriz) s a hazafiúi bánatos önérzetet olvadó érzelmességgel édesítve. Ezzel a két érdekes történeti regénnyel Jósika kezéből is kiragadta írónk a népszerű elsőség pálmáját.

A napilapokon kívül még egy kényelmes és biztos lépcső vezetett a széleskörű nyilvánosságához: a színpad. Sőt tömeglélektani okoknál fogva sokkal erősebb hatást gyakorolhat az író az egybegyűlt közönségre, mint nyomtatott könyvekkel a magános olvasókra. A drámaírás tehát hozzátartozott Jókainak nem ugyan tehetségéhez, de maga elé kitűzött nagyszabású írói céljához. A drámai műfaj sajátos követeléseivel nem igen volt ő tisztában; legtöbb drámájának tárgyát — vagy előzetesen vagy utólagosan — elbeszélő nembe is áttette,

csaknem mindenütt szóról-szóra, aggodalom nélkül, ötletszerűleg; a *Zsidó fiú*, a *Hulla férje*, *Dalma*, *Manlius Sinister*, az *Arany ember*, *Gazdag szegények*, *Szép Mikhál* stb. mind bizonyítja ezt. Művészeti szempontból helytelen az ilyen eljárás, de nem is csupán művészeti cél vezette Jókait, kivált az ötvenes évek elején, a hazafiúi mély gyász közepette. A Nemzeti Színház sem lehetett akkor kirekesztőleg a művészet temploma; oltárán a költői takaró alatt a hazafiság kultuszának szent áldozati jelvényeit őrizte s e templom egyik legkiválóbb papnője éppen Jókainé volt.

1852 végén került színre a *Dalma* című szomorújáték. Tele szépséggel és hibával, mint Jókainak igen sok más műve is. A hibákat és a szépségeket többnyire közös gyökér táplálja. Ugyanis Jókai a bánatos magyar nemzet vigasztalására a napkeleti mesék varázsos fényébe öltöztette *Dalmájában* nemzetünk őskorát s éppen ezért válik ez történetileg egészen hamissá. De a nemes emberi fölbuzdulások, a hazaszeretet lelkes szólamai, a nemzeti öltözetek, fajunk eredetének hitregei kiszínezése, főképp pedig Jókai remek stílusa nagy hatást tettek mindaddig, míg az avar chagán népének dicső bukása a bánatos emlékek rokonhúrjait tudta megszólaltatni a nézők lelkében. Mikor aztán jobbra fordult a politikai helyzet, „félretettük, mint ahogy a szobából kitesszük a vaskályhát, mikor a tavasz kinyílik“, mondja róla maga Jókai. E dráma meséjét *A varchoniták* címen elbeszélésnek is megírta.

Jókai e korbéli többi drámájára is érvényes az, amit a *Dalmáról* megjegyeztünk. A *Manlius Sinister* (1853) cselekvénye a császárkori római

birodalomban történik ugyan, de a vallási és politikai üldözés voltaképpen analóg helyzetnek tűnt föl s az alkalmoszerűség hatását éreztetten (novellai átdolgozása *Carinus* címen). *Könyves Kálmán* (1855), *Dózsa György* (1857), *A szigetvári vértanúk* (1860) a nemzeti múlt egy-egy izgalmas emlékét idézte föl s a közép-ső alkalmas volt arra, hogy művészi élvezetnyújtás helyett a társadalmi osztályellentétek veszélyes jelszavait juttassa eszébe a nézőközönségnek. Az efféle izgatás természetesen nem volt szándéka Jókainak (bizonyosság erre az ugyanekkor készült *Régi jó táblabírák* egész iránya), Gyulai mindazáltal kemény támadást intézett ellene s éles tollharc keletkezett kettőjük közt.

Ismételjük, a drámai műfaj nem igazi eleme Jókai tehetségének. Az elbeszélés, a mesemondás terén van ő otthon. Enemű kisebb alkotásai oly szaporán teremnek, hogy áttekinteni is bajos őket. Néhány erdélyi tárgyú novelláját fentebb megemlítettük; de 1850 óta egy pár év alatt is egész sereg rövidebb művet írt, melyek két csoportba oszthatók. Egyik részük ugyanazt a hazafias szerepet teljesíti, melyet a *Csataképek* és a *Dalma*; ilyenek *Rozgonyi Cecilia*, *Másik haza*, *Tsong-Nu*, *Vándoroljatok ki*, *Egy bukott angyal*, *Holtak harca*, *Az utolsó csatár* stb. A másik csoportba exotikus tárgyú, többé-kevésbbé mesejellegű darabok tartoznak, a negyvenes évek irodalmára emlékeztető, érzelgősen romantikus életfölfogást hirdetve; az író elkalandozik hazulról, hogy a szomorú jelent elfelejtse és elfelejtessen távoli (főleg keleti) országok és távoli évszázadok stilizált képeivel; az *Erdők leánya*, *A láthatatlan csillag*, *Az utolsó tengeristen*, *Kelet királynéja*, *Shirin*, *Peroses*

stb. az anyatermészettel való szorosabb kapcsolatot, a szív ösztönös érzelmeinek tisztább érvényesülését, a rousseaui világnézet tanait magasztalják. A két novella-csoport összeolvad abban a közös rendeltetésben, hogy mindegyik tüntet a magyarországi egykorú politikai önkény ellen.

Jókai 1853-ban lapot óhajtott magának szerezni, hogy művei egészen neki jövedelmezzenek. (Így tett a francia idősebb Dumas is, akitől írónk egyebek közt ezt is eltanulta.) De a Jókai neve még igen gyanús volt az állami hatalom előtt, ezért csak idegen szerkesztő (Festetich Leó gróf) neve alatt indíthatta meg *Délibáb* című folyóiratát. A *Délibáb* rövid ideig élt, a következő évvel (1854) meg is szűnt; fennállása azért mégsem volt hiábavaló, mert Jókaitól két török tárgyú regény jelent meg benne: *Halil Patrona* és *A janicsárok végnapjai*.

Semmi sem érthetőbb, mint az efféle tárgyak kapóssága Jókai számára a Bach-korszakban. Itthon mindúntalan a cenzura korlátaiba ütközött a költői képzelet, szívesen menekült hát olyan mezőkre, ahol szabadon csaponghat, ahol nemcsak a cenzor, de még a kritikus is nehezen tudja ellenőrizni. Írónk játékos képzelete számára ki-meríthetetlen tárház a török faj világa, Európának ez a kuriósuma, mely szinte minden tekintetben (nyelv, vallás, öltözet, írás) elüt a nyugati államoktól. A törökségre vonatkozó, mende-mondákkal vegyes ismeretek csaknem minden élénk képzeletű nyugateurópai költőt foglalkoztattak e romantikus korszakban. Jókai említett két regénye a janicsárság intézményének elfajulását és véres eltörlését beszéli el, nagy kedvvel merülve bele a Kelet színes világába s nem titkolva a szerző és álta-

lában a magyarság rokonszenvét a török nemzet iránt, mely nemrég nagylelkűen bánt kimenekült honfitársainkkal s melynek a muszka még halálosabb ellensége, mint minékünk. Tepelenti Alinak, a hírhedt janicsárvezérnek alakja sokáig érdekelte az egész európai költészetet; szerepel Byron, Victor Húgó, Sue, Dumas és mások műveiben. Jókai is ezt a kort rajzolta egy pár történeti forrásmunkára is támaszkodva, de legfőképpen a saját mesetermő képzeletére. Még alkalomszerűbb téma lett a török nép a következő évben (1855), a krími háború kapcsán. Jókai egész kötetnyi (az első kiadásban három kötet) elbeszélésgyűjteményt (*Véres könyv*) szentelt e fontos világeseménynek, az orosz zsarnokság rovására, ápolva benne a török-magyar barátság eszméjét.

A fentebbi két török tárgyú regénnyel egyidőben két másik nagyszabású munka is megjelent a csodálatos termékenységgű Jókaitól, két olyan regény, mely együtt egy egészet alkot s Jókai írói működésének legnevezetesebb termékéül tekinthető. Az *Egy magyar nábob* (1853) ez, folytatásával, a *Kárpáthy Zoltánnal* (1854). Mind a kettő a *Pesti Napló* tárcájában jelent meg, még pedig úgy, hogy a szerző egy-egy részlet közreadásakor még nem tudta, mi lesz a másnapi folytatás. Ez a könnyelmű írói eljárás nagyon rászorgál a rosszaló kritikára, de ugyanakkor fokozza is meglepődésünket, melyet e két regény sok szépsége kelt bennünk. A két művet egybeölelő koncepció körülbelül ugyanaz, amellyel már Fáy András igyekezett megbirkózni a *Bélteki házban* (1832) s amely Jókai egyik népszerű kortársának, Vas Gerebennek, mondhatni állandó

témája: a reformkor erjesztő, átalakító hatása a magyar nemesség gondolkozásmódjára, az a nagyarányú, üdvös változás, mely a XIX. század első két évtizedének tapasztalt, maradi emberöltőjétől elválasztja a harmincas és negyvenes évek Széchenyi-párti nemzedékét s ez utóbbinak tanulékonyága és önzetlen szabadelvűsége által megmenti a magyarságot a dolgos, modern állami élet számára. Nagyon helyes tapintat Jókaitól, hogy a régi-módi nemességet óvakodik jellemtelen, ellenszenves, erkölcsileg hitvány tömegnek rajzolni; az ilyesmivel veszélyeztette volna hitünket legkedvesebb eszméjének, a reformkori ifjú nemzedék nagyszerű kifejlődésének lehetőségében. Szerencse, hogy Jókai műveit, különösen ezt a kettőt, mindenki olvasta; nem kell tehát hosszasan magyarázgatni, kikben és hogyan személyesíti meg írónk a szabadságharc előtti fél évszázad két nemzedékét. Az öreg Kárpáthy János, az ország egyik leggazdagabb embere, a kicsinyes, nemzetietlen közviszonyok közt úgyszemint érvényesíthetné egyéniségének veleszületett sok nemes vonását; ezért léha különbségekben pazarolja szellemi és anyagi erejét, egyetlenegy dologhoz ragaszkodva ösztönszerűleg: magyar faji büszke öntudatához. Élete végén őt is jobb belátásra bírja az európai látóköri Széchenyi példaadása; maga ugyan már nem léphet be az ígért földére, de fia, Zoltán, az új korszaknak lesz neveltje s egyik legszebb dísze, aki elvrokonaival együtt megteremti az új Magyarországot. A nemesség hazafiatlan, eltévelyedett elemeit Kárpáthy Abellino képviseli, végigjátszva megvetésre méltó szerepét egészen az anyagi és erkölcsi, a testi és lelki tönkrejutásig. E főszemélyek mellett kitűnő férfi és női mellékalakok vál-

nak ismerőseinkké, pompás jelenetek tárulnak elénk a párizsi nagyvilági életből, a magyar rónaság sajátos köréből, az ősi koronázó városnak, Pozsonynak országgyűléséről s félig sem magyar társadalmáról, a nagyjövőjű, fejledező ifjú Pestről; valóságos kis eposz az 1838-iki pesti árvíz rajza, mely első példája (a félbenmaradt *Szomorú napokat* nem számítva) annak, mily kitűnő érzéssel tudja kiválasztani Jókai a közelmúlt eseményeiből a legáltalánosabb érdeklődésre számítható emlékeket. Az irányregények szokásos fogyatkozásai e két regényből sem hiányoznak; a sok epizód, továbbá a főbb jellemek (különösen Zoltán) rajzában való túlságos eszményítés némi pongyolaságot, egyoldalúságot és itt-ott valószínűtlenséget okoznak, de viszont vannak olyan részleteik, melyeknek költőiségét regényirodalmunk mindezideig nem érte utól. A teljesen kibontakozott, nagyszabású írói tehetség első igazi diadala volt e regénypár; nem hiába mondta róluk szerzőjük negyven évvel később is, hogy neki ezek az alkotásai a legrokonszenvesebbek.

Ezóta Jókai csakugyan versenytárs nélkül élvezhette a magyar közönség lelkes szeretetét, melyet még növeltek a sorban következő kisebb-nagyobb terjedelmű új művek. *A régi jó táblabírák* (1856) lelkes védőírat a patriarkális magyar nemesi vármegyei közigazgatás leltűnt korszakáról; az ötvenes években nyakunkra küldött osztrák beamterek gyűlöletes bürokratizmusának és rosszindulatának ellenképe ez, mely a visszaemlékezés könnyecseppjén keresztül szívárványos szépségűvé eszményiesült az író és az olvasók lelkében egyaránt. *Az elátkozott család* (1857) témája is szívbeli drága emlék

Jókai számára; szülővárosának multját eleveníti föl benne, a túlságosra eszményített regényhős háta mögé gyönyörű képet festve a XVIII. századvégi Komárom társadalmáról. E regényeken kívül rövidebb elbeszélései is folytonosan szaporodtak; belőlük százat *Dekameron* cím alatt foglalt össze és adott ki 1858-ban; ez a száz elbeszelés természetesen nem egyenlő értékű, de a nagy garmadában valódi gyöngyszemek is csillognak. 1860-ban a *Szegény gazdagok* című regénye jelent meg, melynek izgalmas és titokzatos haramia-kalandjai remekül megrajzolt erdélyi tájképek ölen mennek végbe.

A népszerűség napfénye mind jobban megszorítja és megédesíti írónk lelkének csodás zamatú nedvét, azt az istenáldotta humort, melyet diákos jókedv alakjában már a *Hétköznapiokból* s a *Sonkolyi Gergely* és *A serfőző* című novellákból ismerünk. Ez a humor az ötvenes évek közepe táján jutott gazdag érettségre s az aggodalmakkal küszködő magyar közönség szórakoztatása révén nemzeti jótéteménnyé vált. Hogy humorának kincsét aprópénzre válthassa s hétről-hétre a közönség közé szórthassa, 1854-ben megindította az első képes magyar hetilapot: a *Vasárnapi Ujságot*. Minthogy az ő neve még most sem szerepelhetett a lap szerkesztőjeként, Pákh Albert lett a szerkesztő, de egyideig egészen Jókai intézte a lap ügyét. Az új folyóirat rendkívül népszerűvé lett. Népszerűségét főként egy humoros rovatának köszönhette, melyet Jókai írogatott *Kakas Márton levelei* címen. Ezek tulajdonképpen színi kritikák voltak, de nem komoly felvilágosítás volt a céljuk, hanem a paródia eszközével mintegy fonákjára fordítottak egy-egy színdarabot vagy színi előadást, bár a kacagtató móka leple

alatt rendszerint megszívlelni való tanulság is akadt. Ezek a levelek olyan kapósak voltak, hogy a lap kiadója, Heckenast, évi ezerkétszáz forintot fizetett értük Jókainak. „*Kakas Márton*“ nagysikerű szereplése nem-sokára arra indította Jókait, hogy a maga számára szerződtesse a közkedveltségű humoros képzeleti alakot. 1858-ban megalapította *Ústökös* cím alatt az első magyar képes élcslapot, melynek szerkesztője, kiadója, megírója, rajzolója eleinte maga Jókai volt, később a közönség is segítette. Három állandó figura mulattatta e lapban az olvasókat: Kakas Márton, Tallérosy Zebulon és a politikus csizmadia; a karikaturák, tréfás versek, rejtvények, adomák halmaza még fokozta a hatást. Az adomák tervszerű gyűjtésével Jókai a magyar néphumor ismeretét hasznosan előmozdította; ezzel a kérdéssel különben tudományos szempontból is foglalkozott akadémiai rendes tagsági székfoglalójában (1861), melyben önérzetesen hivatkozik enemű kutatásainak és gyűjtésének néplélektani jelentőségére.

Az efféle újságvállalatokban mindig kedve telt Jókainak, pedig ezek voltaképpen elvonták tehetségét igazi hivatásától és szétforgácsolták idejét. Az alkotmányos élet pirkadásakor meg ismét egy újabb foglalkozás csábította magához, melynek azontúl valósággal rabja lett: a gyakorlati napi politika. Az 1861-iki rövid életű országgyűlésre a siklói választókerület Jókait küldte föl képviselőnek, aki ettől az időtől fogva negyedfél évtizeden át sohasem hiányzott a honatyák közül. Egy mese-mondó, ábrándos költői egyéniségnek az országgyűlési képviselői tisztséghez való szenvedélyes ragaszkodása nehezen volna megérthető másutt, mint Magyarországon,

ahol nemcsak a poéta, hanem még a csizmadia is meg-
 rögzött politikus. Jókai egyébiránt ifjúkori legszebb em-
 lékei által is mintegy elkötelezettnek érezte magát a po-
 litizálásra; 1848. március 15-ikének s a szabadságharc
 nagyszerű élményeinek mámore sohasem szállt ki egé-
 szen a fejéből. Igaz, hogy a Bach-korszak idején irodal-
 munk egyúttal politikai tényező is volt a cenzura min-
 den akadémikoskodása ellenére s Jókai méltán tekinthette
 magát írói tevékenysége révén a politikai közvélemény
 egyik legnagyobb hatású irányítójának. De a költői si-
 ker mégsem pótolhatja teljesen a parlamenti szereplés
 díszét és dicsőségét. Minél népszerűbbé lett könyvei ál-
 tal Jókai, annál megszokottabbá és nélkülözhetetlenebbé
 vált számára a nyilvánosság minden lehető mozzanata.
 A költői nimbusz mellett a képviselői immunitás nim-
 busza: együtt, mint kettős aureola, igen tetszett írónk-
 nak, kinek szelíd és nemes jellemét egy kis hiúság teszi
 igazán emberivé. A parlamentben reá váró szerep úgy
 érdekelte, mint valami új téma, mely az eddigi nép-
 szerűség koszorúját másnemű, friss levelekkel gyarapítja.
 Egyébiránt joga volt neki a parlamenti szónoklat terén
 is az egész nemzet érdeklődő figyelmére számot tartani;
 lelkes szabadelvűsége, költői eszmegazdagsága, vonzó
 modora, kellemes hangja és alakja díszet kölcsönöztek
 akármelyik testületnek, melyben működött. Csak az a
 kár, hogy kiváltságos tehetségét évek hosszú során át a po-
 litikai napi sajtó robotmunkájára kárhoztatta. 1862-ben
 a *Magyar Sajtót* szerkesztette, 1863-ban pedig egy új
 napilapnak, a *Honnak* lett szerkesztője. Jókai t. i. az
 1861-iki országgyűlésen a határozati párthoz csatlako-
 zott s az eredménytelen, rövid országgyűlés szétoszlása

után a *Hon* ennek a pártnak a közlönyéül született meg. Írónk csakhamar érezni kezdte, hogy egy politikai lap szerkesztésének még mindig nagyon rögös az útja. Zichy Nándor grófnak egy szókimondó cikkéért, mely a *Honban* jelent meg, a katonai törvényszék börtönbe záratta a cikkirót is, a szerkesztőt is; azonkívül a szerkesztőnek egyidejűleg a *Hon* tárcarovatában folyó regényét, a *Politikai divatokat* a cenzúra irgalmatlanul megtépázta. Ilyen körülmények közt a lap a tönk szélére jutott s csak a Zichy Nándor áldozatkészsége mentette meg a bukástól.

A *Politikai divatok* írásakor tehát még nem tudott Jókai eléggé vigyázni a pennájára; meg-megszúrta vele a legellenszenvesebb „politikai divat”-nak, a Schmerling-korszaknak dölyfös érzékenységet. Saját kárán okulva írónk, költői tapintatának legszebb bizonyosságát adta ugyanabban az évben (1863) egy másik regényével: az *Új földesúrral*. Anélkül, hogy a cenzúra beleköthetett volna, ez a mű ékes felmagasztalása volt a hazai szent föld bűvös hatalmának és szívreható tiltakozás a nemzeti függetlenség elalkuvása ellen. Jókainak nem legzseniálisabb alkotása ez, de mindenesetre legharmónikusabb, legkellemesebb, legkifogástalanabb műve a terjedelmesebbek közt. Nemcsak a politikai, hanem az esztétikai félrelépéseket is itt tudta legtapintatosabban elkerülni. A szerkezet kerekebb, a jellemek földönjáróbbak és gondosabban rajzoltak, mint akárhány más regényében. A légkör, mely az egész cselekvényt átlengi, a szenvedőleges politikai ellenállás legyőzhetetlen kitaratása: gyönyörködtető és lélekemelő hatású egyszerre. A hősnő (Erzsike) bájos alakja, a kitűnő mellékszemélyek,

az alkalomszerű és mégis minden időre szóló alapeszme Jókai gazdag tehetségének legszerencsésebb termékévé s gyermekkorunk egyik legfelejtethetlenebb olvasmányi emlékévé avatják az *Új földesurat*.

Az országgyűlés 1865-ben ismét összeült, hogy immár csakugyan megteremtse a további alkotmányos fejlődéshez az alapot az uralkodó és a nemzet kölcsönös engedékenysége folytán. Jókai — megint siklósi képviselő — az ellenzék padján foglalt helyet és ott kuruckodott még tíz esztendeig, vagyis addig, míg vezére, Tisza Kálmán kuruc maradt. De az 1867-iki kiegyezés és királykoronázás olyan szükséges és nagyfontosságú lépés volt történelmünkben, hogy azzal szemben még egy Jókai sem tudta már sokáig az eszményi álláspont sovány kenyerére fogni sem magát, sem a közvéleményt. Egy egész korszak tűnt le 1867-ben. Erre a korszakra jogos önérzettel tekinthetett vissza írónk, de egyúttal hálaérzettel is. Ez az idő jelenti az ő költői tehetségének igazi kifejlődését s írói hatásának legbiztosabb, leghálásabb talaját. Ez a korszak látta őt fölemelkedni közülünk oly magasra világhír tekintetében, mint Petőfin kívül senkit, termékenység és népszerűség tekintetében pedig, mint egyáltalában senkit. 1850 óta alig jelent meg folyóiratainknak olyan füzete vagy száma, mely szándékos vagy akaratlan reklámmal ne gyarapította volna Jókai rohamosan terjedő írói hírnevét. A könyvkiadók egymásra féltékenyen iparkodtak megszerezni írónk egy-egy új művének kéziratát; terjedelmesebb regényeinek második kötete néha még meg sem jelent s az első kötetből már a második kiadást kellett nyomni; német, francia, angol, horvát stb. fordítások készültek műveiből az ere-

detivel majdnem egyidőben; arcképét közreadták folyóirataink, érdeklődve szellőztették magánügyeit, svábhelyi telekvásárlását, érdemeivel arányban nem álló szűkösi anyagi helyzetét, szálló igeiként kapták föl egy-egy mondását; közölték életrajzi adatait, bámulatos írói termékenységről mindúntalan statisztikát szerkesztettek stb.; midőn a fiatal írók (Vadnay, P. Szathmáry K.) az első találkozás alkalmával bemutatkoztak neki: az áhítatos elfogódottságtól minden vérok a fejükbe tódult; Lisznyai Kálmán már 1853-ban a magyar írók fejedelmének mondja egyik versezetében Jókait. Mindenki róla beszélt, nemzeti büszkeségünk lett ő, a külföld előtt és magunk közt is övele dicsekedtünk. Csak az időbeli háttér ismerete alapján válik érthetővé ez a sok éven át változatlanul tartó rendkívüli közkedveltség. Jókai érezte, hogy neki talizmánja van és ahol csak lehetett, meg is villogtatta nemzete előtt ezt a talizmánt, mint mikor egy-egy üldözött, rajongó felekezet tagjai egymás közt titkos jeleket váltanak. A szabadságharcral összefüggő élmények és érdemek Jókai költői sikereit ép oly bőséges ráadással növelték közönségünk szemében, mint amennyit levont pl. a Kuthy Lajoséból ennek politikai ballépése; hiszen az ötvenes évek elején még az Eötvös József báró irodalmi működésének értékelését is kedvezőtlen irányban befolyásolta a közvélemény előtt az a körülmény, hogy szabadságharcunkban Eötvös nem vett részt. Viszont a néhány komoly kritikus szigorúsága majdnem olyan mértékben táplálkozott Jókai politikai exaltált fölfogásából, mint költői tehetségének fogyatkozásaiából. Gyulai Pálnak, Salamon Ferencnek, különösen pedig Kemény Zsigmondnak nemcsak esztétikai né-

zetei ütköztek meg Jókai műveinek olvasásakor, hanem egész szabadságharcunk megítélésére, az abszolutizmus korabeli irodalmunk hivatására, nemzetünk jövő boldogulására vonatkozó politikai meggyőződésük is. Jókai hevítő szereket alkalmazott ott, ahol amazok logikája csillapító orvosságot javasolt és próbált; sohasem fogjuk pontosan megállapíthatni, melyik gyógyító szer használt elalélt nemzetünknek — valószínűleg javára vált egyszerre mind a kettő.

A mai idők messzeségéből visszatekintve jobban át lehet pillantani Jókai költészetében a korszerű elemek szerepét. A nélkülözhetetlen, jótékony ellensúly ösztönszerű szerepe volt ez, a képzelet féktelen hajlamaival szemben. Az olvasóközönség illúzióját is megmentette, a maga regényirói lelkiismeretét is megnyugtatta Jókai, midőn a jelen és a közelmúlt egyes feltűnőbb történelmi tényeit gyúrta össze képzeletének kovászával. Egy-egy országos, elemi csapás motivuma, melyekre még csaknem minden olvasó emlékezett (az 1831-iki kolerajárvány: *Szomorú napok*, az 1838-iki pesti árvíz: *Kárpáthy Zoltán*, a felvidéki éhínség: *A régi jó táblabírák*, az 1863-iki pusztító szárazság: *Szerelem bolondjai*, stb.) az egész költői cselekvény háttérét olyan megnyugtató hitelességüvé rögtönözte a nagyközönség számára, akár csak a tőkepenzes bizalmatlankodását egy-egy telekkönyvi adat. Ahol hamisítások nyomai észlelhetők, ott saját ellenőrizhetetlen képzeletének ártatlan áldozata írónk, aki legtöbbször igazán jóhiszeműen esküdözik a műveiben leírt emberfölötti jellemek és események valódiságára; hiszen azok az események és jellemek csakugyan megtalálhatók a történelem tényei közt, de a leg-

több ember szeme nem tudja őket olyan szépnek és nagy-
nak látni, amilyeneknek Jókai látja. Esztétikai szem-
pontból Jókai regényeinek alaphibája épen ez a naív
túlzásokra hajló világnézet, mely sokkal inkább helyén
volna eposzban, mint regényben. Ez a körülmény érteti
meg velünk Jókai írói tehetségének legfőbb fogyatko-
zását: a zavarosságot a jellemalkotás és általában a mo-
tíválás terén. Nagy eseményeket átélt naiv képzelete fo-
gékonyra lett a mese és monda megokolásmódja iránt s
ezt regényeibe és novelláiba is gyakran belevitte, jóhi-
szeműen, mert ő a költés ihletett, exaltált pillanataiban
csakugyan hiszi és vallja az emberi sorsba benyúló föl-
döntői hatalom olyan érvényesülését, amelyet a modern
regény műfaja nem fogadhat el. Jókainak ez a művé-
szetbeli gyöngesége az önkényuralom korában egyúttal
hatásának és népszerűségének egyik lényeges tényezője
lett, mert megfelelt a remény és kétség közt vergődő
magyar nemzet lelki szükségletének. Amennyire ellen-
sége ez a naív világnézet a modern regényírói életszem-
léletnek, ép oly termékeny forrása és pótolhatatlan
előnye a mesemondó tehetségnek. Regényeit is csak mint
műegészeket rontja el Jókai naiv mesélő modora, igen
számos részletüket ellenben elévülhetetlen üde szépség-
gel, az eltanulhatatlan költői intuición mélységével hatja
át. Szapora munkássága s az ezzel járó némi írói könny-
elműség részben idősebb Dumas Sándor hatására és
példájára vezethető vissza, akivel ebben a korszakban di-
vat volt őt összehasonlítani; de alapos párhuzam akár-
kit meggyőzne arról, hogy a Jókai és Dumas közti ro-
konságot hiba volna valami döntő fontosságú szempont-
nak tekinteni. Ha mesemondó kedve alapján mindjárt ké-

szek vagyunk „magyar Dumas“-nak elkeresztelni Jókait, akkor a könny és mosoly fölött egyaránt uralkodó humoráért s nemes emelkedettségű emberszeretetéért legalább is ugyanakkora mértékben megérdemli a „magyar Dickens“ nevet. De mire való az ilyen játék a szavakkal? Jókai nem Victor Hugo, se nem Dumas, se nem Dickens, hanem a magyar költői szellem egyik leg-egyénibb képviselője, kinek hatalmas tehetségében épen az az oldal a legelemezzhetetlenebb, melyet minden magyar ember — a legegyszerűbbtől a legműveltebbig --- élvezni tud, mely irodalmunkra korszakalkotó áldásos hatással volt és van: Jókai stílusa. A kritika dadogóvá lesz, mikor ehhez nyul hozzá; megközelítőleg sem tud számot adni annak az ellenállhatatlan varázsnak természetéről és eszközeiről, mely Jókai stílusában oly titokszerűen s mégis oly kétségtelenül uralkodik mindnyájunkon. Ebből a titokzatos erőből írónk szerényen áthárít minél többet a magyar nyelvre, temérdek írói diadalának e kétségkívül legbiztosabb fegyverére. „Magyar nyelven költeni olyan, mint a hegedűművésznak a stradivarin játszani“, mondja Jókai. Csakhogy a magyar nyelvnek ez a stradivarija mindenik írónknak rendelkezésére áll, mégis mily különböző fokú az a művészeti hatás, melyet elérnek vele! Jókai stílusához nemcsak a magyar nyelv kellett, hanem Jókai génusza is.

III.

A kiegyezéstől a Jókai-jubileumig.

Az 1867-iki királykoronázás fényénél Jókai is kezdett sok mindent más színben látni, mint azelőtt. Egyideig még megmaradt ugyan ellenzéki politikusnak, de a közeli politikai irányváltoztatásra már ekkor kezdte az utat öntudatlanul előkészíteni a — költői fantázia. Erzsébet királyné rokonszenve és jóindulatú érdeklődése a magyarság sorsa és nyelve iránt mindinkább köztudomásúvá lett nálunk; a király és a nemzet közötti béke létrejöttében sejteni lehetett Erzsébet gyöngéd kezének szerepét is. Jókai képzelete hűtlen lett volna önmagához, ha meg nem érezte volna a dolgok ilyenén fordulatában a romantika édes fűszerét. Egy királyi hercegnő eljön az idegenből s a szív szelíd hatalmával megteremti azt, amit két ország fegyveres erejének gyilkos mérkőzése vérbe fullasztott s azóta semmiféle politikai bölcsesség fel nem támaszthatott: az uralkodóház és a magyar nemzet közti egyetértést és egymás kölcsönös megbecsülését. Egy költői kedélyt az ilyesmi minden tudományos érvelésnél jobban meghódít. Jókai érzelmes romantikája ismét a saját igazolását látta az élet részéről politikai helyzetünk alakulásában: íme, csakugyan egyesülhet egy nőben a törvényes legfőbb földi hatalom a jóság és szépség isteni eredetű hatalmával. Mindig az ilyen kiváltsá-

gos lények érdekelték képzeletét s boldog volt, midőn eszményi világszemlélete készen kapott az élettől egy-egy példát. Boldogsága még természetesebbé válik előttünk, ha meggondoljuk, hogy az Erzsébet királynéban föltalált eszményi alakhoz őt nemcsak a hazafiúi hódolat, hanem az egyéni hála kapcsa is fűzte. Erzsébet, ki maga is tele volt romantikus hajlamokkal, a magyar nyelv megismerése után csakhamar fölfedezte Jókaiban a legkedvesebb magyar elbeszélőt, kinek népszerűségéről már előbb is sokat hallhatott. Érdeklődése Jókai iránt mindinkább növekedett s a *Szerelem bolondjai* című regény megjelenésekor, 1868-ban, magánkihallgatáson kitüntető szívenességgel elbeszélgetett vele. Ettől az időtől fogva a leghűbb alattvalói loyálisás töltötte el Jókai szívét nemcsak a királyné iránt, hanem ennek immár alkotmányosan uralkodó királyi férje iránt is, akit pedig valaha, 1848-ban, szenvedélyes hangú hírlapi cikkekben támadott volt s anyja ellen, Zsófia főhercegnő ellen ugyanakkor csúfondáros sorokat iktatott be a *Pan Jelasicz* című szatirikus „hősköltemény“-be (*Életképek*, 1848). E kétféle Jókai közül a későbbi, a loyális Jókai, az igazi; huszonhárom-huszonnégy éves korában Petőfi nevelése alatt s a bécsi udvar törvényszegéseinek láttára ő is szilaj hévvel alkalmazta, sőt fejlesztette a forradalmak véresszájú frazeológiáját s utóbb is küzdött és szenvedett politikai, illetőleg hazafias meggyőződéséért; de azért alapjában véve sohasem volt ő rebellis természetű. Az ő érzelmesen romantikus világnézetéhez sokkal inkább illett az az államforma, melyből nem hiányzik a korona fénye, a királyi trón Isten kegyelméből származtatott méltósága, a dinasztikus hűség sok szép hagyo-

mánya. Igazi magyar jellemvonás ez Jókaiban; ő is, mint egész nemzete, szükségét érezte annak és örömet lelte abban, ha büszke, becsületes lelkét önkéntes hódolattal hajthatta meg törvényes uralkodója előtt, de a koronázás ünnepélyes esküje nélkül e nagy világért sem fogadott volna el senkit törvényes urának. Erzsébet és Ferenc József nemes jelleme áhítatos tiszteletet ébresztett írónk szívében az egész uralkodócsalád iránt, mely ezt a tiszteletet szíves rokonérzéssel viszonzta. Rudolf trónörökös meghitt baráti viszonyban volt vele s korai tragikus halála egy eposzi fenségű illúzió karjaiból tépte ki Jókait. József főherceg színmagyar lelkű családjához is hűséges tisztelettel ragaszkodott s az alocsuti megtisztelő fogadtatást hálásan őrizte mindvégig emlékezetében.

A nemzet és az uralkodó között létrejött szinte kibékülés nem jelenthette azt, hogy nemzetünknek meg kell tagadnia közeli multját. Ellenkezőleg, az 1867-iki kiegyezésben a megelőző negyven esztendő aktív és passzív, de mindig tudatos politikai erőfeszítéseinek eredményét ismerhette meg akárki. Jókai loyaltása is sokkal tisztább forrásból táplálkozott, semhogy szabadságharcunknak s általában reform-korunknak további dicsőítését ép olyan jogosnak és természetesnek ne tartotta volna, mint a kiegyezés előtt. Sőt a szólásszabadság alkotmányos korszakának helyreállta új lehetőségeket adott írói erejének és kedvének, s hat év alatt hat nagyszabású, jeles regénye született (rengeteg apróbb dolgozaton kívül): *A szerelem bolondjai* (1868), *A kőszívű ember fiai* (1869), *Fekete gyémántok* (1870), *Eppur si muove* (1871), *Az arany ember* (1872), *A jövő század regénye* (1873). Az első regény érzelmes, megható cse-

lekvényének háttére a hatvanas évek vajúdó korszaka, az osztrák közigazgatás átkával, az ideig-óráig tartó alkotmányosdi kísérlettel s az 1863-iki nyár rettenetes szárazságával. — *A köszívű ember fiai* ismét a nemzet dicső önvédelmi harcának epopeiája; a gögös és nagyra-vágyó, kemény apai szív hiába jelöli ki fiai számára az életpályákat: a hazai anyaföld bűvös ereje visszahívja s magasztosabb szerepre avatja fel őket; a magyar nemzet sorsa a gondviselés kezében van, ez rendelkezik egész életünkkel és akaratunkkal, egyéni számítások nem tartóztathatják fel nemzetünk küldetését, melynek szolgálatára veszély esetén ellenállhatatlan ösztön von haza minden jó hazafit Pétervárról, Bécsből, Galiciából s ott-hagyat velük fényes jövőt, gondtalan életet, szerelmi boldogságot, mindent. — *A Fekete gyémántok* egyik legnagyobbyszerű alkotása Jókainak; a tulajdonképpeni cselekvény eltörpül a költői képzelet tüneményes ereje mellett, melyet az idő és tér korlátai meg nem állíthatnak; az őskor káprázatos exotikuma: az állatvilági csodálatos példányok s az azóta eltemetődött és kőszénné vált óriási arányú növényi tenyészet, azután az északi sark megálmodott boldog szigete — a világirodalom legnagyobb leírásai közé tartoznak s a művészi intuíció elhíttető erejének csodái; a tudomány adatait nem hagyja figyelmen kívül Jókai e leírásokban, sőt azokból indul ki mindig, de csak olyanformán, mint ahogy a repülőgép csupán a föld szilárd talajáról vagy a tenger erős hátáról tud felemelkedni az utólérhetetlen, szédítő magasságba. — Különben Jókai képzeletének nincs mindig szüksége óriási idő- és térbeli távolságokra, hogy a mindennapi élet unalmából elmenekülhessen; vannak

neki közelebb is buvóhelyei, melyekről a világ mit sem tud. Ilyes felejtethetlenül szép, idillikus rejteket ismerünk meg az *Arany ember*-ben: a *Senki-szigetet*; illúziókat teljessé teszi Jókai hatásos módszere, mely ez ábrándos szépségű mese színhelyét is földrajzi pontossággal megjelöli (Ada-Kaleh) s az alakok és motívumok nagy részét valóságos (komáromi, balatoni) élményekből szövögeti. — Az *Eppur si muove* a nemzeti drámairodalom és színészet úttörőinek önfeláldozó buzgalmát örökíti meg a reformkor előtti évekből; az erős eszményítés folytán a főalakok körvonalai el-elmosódnak, de a korrajzi háttér igen gazdag és eleven; az egész mű felfogásában itt is van valami eposzi jelleg: a nemzeti közönység önzetlen vértanúit, a költőket és színészeket, mintha égi küldetés hite éltetné és óvná az elcsüggedéstől. — *A jövő század regénye* a világirodalom legérdekesebb kísérletei közé tartozik; e könyv számos bizarr ötletén sokkal kevésbé mosolygunk ma, mint még csak tíz esztendővel ezelőtt is; ahogy egy költői szeszély már 1850-ben szerepelteti Jókaival (*A láthatatlan csillag*) az Andromeda ködfoltjában levő hetedrendű halvány csillagot, melyet harmincöt évvel később fedezett csak fel a tudomány: a XX. század óriási háborúját is jóelőre megálmodta írónk. Ha az eljövendő világháború borzalmas méreteiről nem volt is még neki sem a valóságot megközelítő sejtelme, de meglepő az az ötlet, hogy a magyarság főellenségévé az amerikai iparral szervezett orosz cári haderőt teszi s a repülőgépeknek döntő szerepet juttat. Sok „hibátlan“ regényben tizedrésznyi genialitás sincs, mint ebben a zavarbaejtő, csodálatos munkában.

Jókai elérte pályája zenitjét. Egyszerre áll az írói és politikai dicsőség szédítő csúcsán. Költői tehetségének legérettebb termékei szakadatlan egymásutánban jelennek meg s közben (1869) Budapest egyik kerületében a képviseléválasztáson megbuktat egy minisztert: Gorove Istvánt. Egy másfélévtizednyi szomorú korszak folyamán át hallatlan munkabírással megszerzett erkölcsi tőkének búsas kamatai hullanak Jókai ölébe... De a tetőpont az emelkedés végét jelenti s egy kis megállapodás után elkövetkezik onnan a lefelé haladó útirány. Oh nem mindjárt vehető ez észre; Jókai népszerűségének csillaga nagyot szállhat lejjebb, mégis legmagasabban fog egy darab ideig ragyogni irodalmunk egén. De napjaink távlatából már jól megfigyelhetjük, hogy a hetvenes évek elejétől fogva a Jókai-név addigi örökös alkalmosszerűsége lassanként szűnni kezd. Nem tehetsége gyöngül írónknak, csupán a közfelfogás és közízlés útja kanyarodik mindig messzebb és messzebb a Jókai irányától. Az alkotmányos élet nagyot változtatott az újabb nemzedék világnézetén az előbbiéhez képest. Kezdte idejét múlni a merengő passzivitás, a szabadságharc emlékezetére épült oltár körüli tüntető veszteglés. Nemzetünk visszakapta jogai nagy részét s ha újabb veszedelembé nem akart esni, kerülnie kellett a politikában az érzelem túltengő szerepét; a gyönyörű álmképektől sürgős gyakorlati munkára szólította az embereket az élet. Ez a nemzedék épügy meglelte táplálékát az egykorú, divatos nyugati eszméáramlatban, mint annak idején a fiatal Jókai nemzedéke. De míg a negyvenes évek irodalma a francia romantika fantasztikus álmvilágának lázas forrongását közvetítette hozzánk, a kiegyezés utáni magyar nemze-

dék lelkébe Nyugatról más életfelfogás kezdett beszivárogni, melynek a művészetben való jelentkezését realizmusnak szokták nevezni; ez aztán mindinkább elfajult az anyagelvű világnézet szélsősége felé s lett belőle a mult század utolsó negyedében egyoldalú naturáлизmus, mely Franciaországból az ott már régibb idő óta kitaposott irodalmi ösvényen hozzánk is hamar eljutott, mint Jókai életfelfogásának és művészeti irányának lehető legvégletesebb ellentéte. De míg idáig nem jutott is irodalmunk, kezdett lazulni már a kapocs közte és Jókai között. Minden fiatalabb író tisztelte és mesterének vallotta őt, de akaratlanul más szemmel látták a világot. Fellép Tolnai Lajos és megírja Jókai *Új földesurának* pendantját: *Az urak* című regényt (1872); szabadságharcunk bukása után idegen, osztrák-cseh hivatalnokok és ipari vállalkozók lepik el a tősgyökeres magyar vidéki községeket s az eredmény az lesz, hogy a nagyvárosi hóbortba esett falusi magyar nép leveti nemzeti viselkedését, vele együtt önérzetét, szorgalmát, tiszta erkölcsét, nyelvét, hogy az éhen-kórász, jött-ment csőceseléknek kedvében járhasson s vagyonát vele föletethesse. Íme, így váltja fel irodalmunkban a keserű pesszimizmus a Jókai napsugaras optimizmusát; a maró gúny torzító tükre a Jókai világszemléletének eposzi arányokban eszményítő panorámáját. De ha Tolnait az ő egyensúlyavesztett, féktelen lelkületénél fogva talán sokan nem fogadják el az egész akkori nemzedékre jellemző példának, hivatkozunk helyette Jókai földijére, Jókai egyik leglelkesebb tisztelőjére és tanítványára: Beöthy Zsoltra, aki a mult század hetvenes éveiben jelentős szépirodalmi munkásságot fejtett ki. Beöthy is Komáromot és kör-

nyékét rajzolja, mit oly sokszor megtett Jókai is; Beöthy emberszeretete, nemes érzelmi világa rávall a nagy mesterre, — mégis egy egész letűnt korszak távolsága tántong közöttük; nincs többé hit íróinkban, mely hegyeket mozdítana meg, mely az apák emberöltőjében a keresztelkedés nyolcszázéves arányait tudná felismerni, mely a magyar nemzet nagyrahivatottságáról biztató isteni kijelentéseket merne megálmodni; a létért való öntudatlan harc parányi áldozatául tűnik fel az ember, kinek egész sorsa valami tragikomikus vergődés, de éppen ez ébreszti fel szívünkben az önismeret és a felebaráti részvét tisztító érzelmeit. Beöthytól jelent meg többek közt *A zsebrák* című rajz a hetvenes évek elején, s nem véletlen, hogy éppen ez a hangulatos apróság tett maradandó hatást a kiegészítés utáni kor Jókaijának: Mikszáthnak fejlődező írói egyéniségére. Mikszáth ép úgy irodalmi megtestesítője lett a múlt század két utolsó és a jelen század első évtizedének, mint Jókai volt a szabadságharcunkra visszaemlékezni tudó nemzedéknek. A romantikus mesemondó számára mennyivel kopárabb talaj a Mikszáth kora! Nem csoda hát, ha Mikszáth költészete a Jókaiéból való kétségtelen leszármazása mellett is háttározottan elütővé fejlődött attól, s kezdett jobban megfelelni a közízlésnek a Mikszáth kiábrándult mosolya a Jókai ábrándos mosolyánál, Mikszáth finom cinizmusa a Jókai hevülő idealizmusánál, Mikszáth csipőssé erjedt humora Jókai méz-édes humoránál, Mikszáth érzékies realizmusa a Jókai pathétikus romantikájánál...

Igy halad az élet fejlődése az egyéni pályák emelkedőin és lejtőin át feltartóztatathatatlanul tovább-tovább. De persze a fentebbi sorokban vázolt átalakulás végbe-

meneteléhez évek hosszú sora kellett. Egyelőre Jókai fenn van még a tetőn és sem ő, sem más nem veheti észre a kikerülhetetlen lejtő lassú ereszkedését. Minisztert ugyan nem buktat többé a politikában, de képviselői mandátumhoz még jó darab ideig nagyon könnyen jut, ha egyik helyen megbukik, hát másutt. 1874-ben utazni ment Ausztriába és Németországba. A világhírű költőt mindenütt tisztelettel fogadták, de legérdekesebb volt berlini tartózkodása, mert ezt nem annyira mint költő, hanem inkább mint újságíró használta ki, nagyszabású interviút közölve kora legnagyobb politikusának, Bismarcknak vele folytatott beszélgetéséről. A következő év (1875) nevezetes fordulópont Jókai politikai pályáján. A Deák-párt és a Tisza Kálmán-féle balközép-párt ekkor olvadt össze egymással szabadelvű párt név alatt s Jókai is követte vezérét, Tiszát az új pártalakulásba, vagyis a kormány támogatója lett. A Tisza-párt lépése józan és megokolt cselekedet volt s a szabadelvű párt az ország nyugodt fejlődését évtizedeken keresztül eredményesen szolgálta; de a közös ügyekkel bajlódó kormányhatalom ára a népszerűség nimbuszának elvesztése lett, s Jókai amabból semmit sem nyert, emezzel nagyon sokat veszített. A március 15-iki hős, a tardonai bujdosó, a lapszerkesztésért börtönbe került vértanú, a magyar viselet felélesztője stb. stb. az ábrándos gondolkozású közönség szemében következetlenné, multjának megtagadójává lett. Viszont a politikában poéta-jelleme alapján fogták rá, hogy fontosabb államférfiúi feladatokra nem alkalmas. Mindazáltal gyakran igénybe vették szónoki szellemességét s a képviselőház bizottságai-ban (delegáció stb.) is helyet szoktak neki juttatni, már

csak világhíréért és vonzó egyéniségéért is. 1872-től 1896-ig a dárdai, budapest-józsefvárosi, erzsébetvárosi, kassai, oravicai választókerületek országgyűlési képviselője volt, többnyire egy-egy cikluson keresztül, csak Kassa képét viselte egyfolytában tizenkét esztendőn át. Nem igen értett a kortesfogásokhoz s ezért gyakran kellett kerületet változtatnia, mégsem tudott lemondani a politikai szereplésről, pedig ez rá nézve meglehetősen hálátlan és időrabló foglalkozás volt. Nagyon jól érezte magát a szabadelvű-párt klubbjában, bizalmas kártyázó és tereferelő társaságban, hol miniszterek és képviselők adomákat és kuriózus adatokat hordtak neki költői témakul. Sok kedves emlékezése maradt fenn Jókainak a képviselőházi életről, azonban ennek az életnek leg-
rátermettebb lefényképezője mégis csak az „utód“ lett: Mikszáth.

A lapszerkesztés nyűgét se rázta le magáról Jókai soha. A *Hont*, majd a *Nemzetet*, végül — haláláig — a *Magyar Nemzetet* szerkesztette. 1885-ben indult meg Rudolf trónörökös nagyszabású vállalata: *Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen*. A trónörökös Jókait bízta meg e vállalat magyarországi részének szerkesztésével. Ekkor nyílt alkalma írónknak a Rudolffal való gyakoribb személyes érintkezésre s a királyi fenség megnyerő szívéssége egészen meghódította Jókait; hálás loyaltitása elfogulttá is tette őt, amit nemcsak Rudolfról mondott emlékbeszéde bizonyít, hanem az afféle bókók is, hogy Rudolf a „legjobb írója“ az imént említett nagy vállalatnak, stílusa oly kitűnő, hogy „azt mindnyájan mintául vehetjük: innen és túl a Lajtán...“ Ez mindenesetre elfogultság, de semmiesetre sem hizel-

gés; amit ír Jókai — legalább is addig, míg írja — mindig hiszi is azt.

A sokféle elfoglaltság között sem csappan meg bámulatba ejtő költői teremtoereje. Elsorolni is alig lehet művei közül még a nevezetesebb nagy regényeket is. 1875-ben jelenik meg *Az élet komédiásai* és az *Enyim, tied, övé*; szerkezet és jellemrajz tekintetében éppen nem hibátlan két mű, de kitűnő részleteik vannak, különösen az előbbinek, melyet előzetes engedély alapján Erzsébet királynénak ajánlott a szerző; a másik regény cselekvényének gerince megint a szabadságharc, írónk képzeletének ez a delejes hatalmú irányítója. 1877-ben újabb két szép alkotás kerül ki költői műhelyéből: az *Egy az Isten* és a *Névtelen vár*; emez az utolsó nemesi fölkelés eposza, valóságos védőirat a rosszakaratú ráfogások ellen, a korhű háttérből a francia királyi hercegkisasszony romantikus történetét mutatva elénk; amaz a szabadságharc erdélyi mozzanatai közé, az unitárius székelység sajátosan érdekes világába nyúl, olaszországi előzményekkel és következményekkel véve azt körül s valóságos szemléleten alapuló pompás itáliai és erdélyi leírásokkal díszítve a cselekvényt. — *A szabadság a hó alatt* (1879) című műben Oroszországba megy Jókai exotikus tárgyért s a kockázatos sorsú Puskind szerepelteti, kinek egyik költeményét le is fordította. — *A Szeretve mind a vérpadig, Bálványos vár* (1882), *A Damokosok* (1883), *A löcsei fehér asszony* (1884), a *Három márványfej* (1886) történeti regények, ha ugyan az elsőn és negyediken kívül a többiek megérdemlik ezt az elnevezést; a messze mult kódén keresztül mesei árnyak körvonalai rajzanak s egyes régi adatokra való

hivatkozás igen gyakran hiába iparkodik feloldani a felelősség alól Jókai csapongó képzeletét. — Sikerültebb és szebb a *Mire megvénülünk* (1882), ez a kiengesztelő végű, borús történet, melyben Jókai hatásosan érvényesíti gyermekkori pozsonyi emlékeit — és a *Kis királyok* (1885): színes körkép a napsütéses magyar alföld parasztdinasztiáinak mélyebb, komolyabb tartalom nélküli életéről, téveteg, nagyzóló rögeszméiről s az új nemzedéknek önszorgalom útján való megneemesüléséről.

De amily mértékben szaporodtak Jókai fáradhatatlan elméjének termékei, úgy multak el mellőle sorban azok az emberek, akikhez az eseményekben dús régi szép idők emlékei fűzték; növekvő hirnévére és korára mindig messzebbről-messzebbről tudott fölnézni az apái nyomába lépő ifjabb nemzedék s Jókai bizalmas környezete immár alig terjed túl kis családján. Éppen ezért sújtotta le nagyon az 1886-ban reászakadó csapás: felesége halála. Laborfalvi Rózával egy kiváltságos élet gazdag romantikájának felejthetetlen osztályosát hantolta el Jókai. Megismerkedésük és egybekelésük a családi és országos vihar kettős veszedelmei közt: a legérdekesebb regények egyike. De házasságukkal nem végződik, inkább kezdődik az igazi életregény. Két lángész, két ünnepelt művészi tehetség a szerelem és házasság égi és földi kapcsával egymáshoz fűzve; mindegyikőjük hosszú időn át bálványa a művészet-kedvelő magyar közönségnek s számos diadaluk egészen közös, mikor t. i. a férj drámaköltői álmait a feleség megelevenítő művészete tette valósággá s mikor a feleség ihlető sugalmazása és körültekintő vigyázása fokozta a férj munkakedvét és erejét. A művészet ügye mellett egyúttal nemzeti fennmaradásunk fenye-

getett szent ügyének is apostolai voltak mind a ketten sokáig; Jókai a maga életbenmaradását is méltán tulajdoníthatta hitvese nagy lelkének. Az évek múlása az asszonyon előbb kezdte meg irigy munkáját, hiszen Jókainé — tudjuk — idősebb volt férjénél, aztán a színésznői dicsőség útja rendszerint megszakad az ifjúság végső határkövéénél. Jókainé is megöregedett, s azt mondják, otthonülő, zsémbes asszony lett; ez meglehet, de a zsémbelődésben is a gondos szeretetet tapasztalta az erre bizony rászoruló és most már szintén öregedő Jókai. Nejének halála nagyon megtörte; ezentúl még idegenebbnek érezte magát a világban. Feledést kereső külföldi útja után szerencsére új kis családi köre keletkezett, fogadott leányának: Jókai Rózának Feszty Árpád festőművésszel kötött házassága által; az elhunyt hitves helyett a fiatal pár vette át a nagy író mindennapi élete felett való szeretetteljes öröködést.

Jókai ekkor már túl volt hatvanadik évén, feleségének halála is igen megviselte, mégsem lankad költői tehetségének ereje. Egymás után jelennek meg tőle a következő regények: *A lélekidomár*, *A tengerszemű hölgy* (1888), *Gazdag szegények* (1890), *Rákóczy fia* (1891), *Fráter György* (1892), *Sárga rózsa* (1893). *A tengerszemű hölgy* a legérdekesebb műalkotások egyike, mert benne a szerző hiteles valódiságú egyéni élményei nemzetünk legfontosabb korszakának történelmi jelentőségű alakjaival és eseményeivel s egy excentrikus női lélek izgalmas regényével fonódnak össze. A *Sárga rózsa* c. elbeszélés a csaknem hetvenesztendős agg költő fiatalos teremtményének bámulatos bizonyítéka. A két hortobágyi legény bot-párbaja, mint a szerelmi vetélkedés

elégtétel-vevésének sajátos módja, néprajzi és lélektani szempontból egyaránt kitűnően van motiválva és előadva.

Jókai nagyobb regényeiről is csak hiányos jegyzéket adhattunk mindezideig, kisebb elbeszéléseinek óriási tömegére még csak sor sem kerülhetett. Pedig a legtekintesebb gyöngyszemek ezek között találhatók. Irónk tehetsége olyan természetű, hogy nagyobbbszabású vállalkozásnál a csapongó képzelet révén minduntalan tilos területekre téved, a kitűzött célról el-elfeledkezik, a szigorú, következetes megokolás útját át-áthágja s a műélvezet zavartalanságát nemtörődömségével sokszor veszélyezteti. Ellenben a rajz vagy novella készebben kínálkozó, kiszabottabb idomában néha a legsikerültebb alkotásokat hozza létre mindazok közt, amit csak effélét magyar nyelven valaha írtak. Kitűnő érzéke van ahhoz, hogy az ő üde frissességével néhány lapon elmondjon egy-egy egész bonyodalmas történetet, élénk vázoljon egy-egy megszólalásig eleven, jellegzetes alakot, kiaknázzon egy-egy mulattató helyzetet, megnevetessen és elérzékenyítsen bennünket ellenállhatatlan költői hangulatának tetszése szerint. Igazi remekek egyaránt találhatók nagyobb regényszerű novellái (*Kedves atyafiak*) és rövidebb elbeszélései (*A nagy ellenség*) közt, de példákat igen nehéz volna e kis könyvben tüzetesebben kiválogatni és osztályozni az óriási tömegből. Csodálatos változatosságot tud irónk kifejtetni a kisebb elbeszélés szűk határai közt; enemű művei közt van: elbeszélés, beszély, történeti elbeszélés, történeti beszély, históriai novella, históriai álom, régi történet, igaz történet (és igaz tewrteneth), szomorú történet, valószínű történet, rémtörténet, korrajz, mendemonda, regényes képek, igaz mese, rege,

apró monografia, csatakép, legenda, genre, vázlat, száj-hagyomány stb. Különösen kitűnőek azok az elbeszélések, melyekben nem az Inka kincsét vagy egy elsülyedt világrészt hajszol képzelete (bár ilyenkor is gyakran adózunk neki önfeledt gyönyörködésünkkel), hanem egy-egy komáromi, debreceni vagy székely népies alakot vagy jelenetet rajzol elénk, egy-egy jóízű adomát mesél el, egy-egy régi kedves emlékét szórja tele hangulatának aranyporával. Nagyobb regényei is bővelkednek gyönyörű részletekkel, melyek — mint megannyi bájos kis novella — teljesen hatalmukba kerítenek bennünket; de az író nyughatatlan szeszélye sokszor visszaél e hatalmával, a legellentétesebb irányokba ragadoz bennünket ugyanabban a műben is, és ezért néha úgy vagyunk vele, mint a bűvész mutatványaival: kezdünk nem hinni neki és ilyenkor rá-ráununk. De kisebb elbeszéléseinek javarészában műélvezetünket nem zavarja semmi, illúziónk oly tökéletes, mint talán egyetlen más prózaírónk olvasásakor sem. Egy-egy rövidebb művében még a multba látó történelmi érzék is bámulatosan találó, pedig ez egyik leggyöngébb oldala Jókai tehetségének. Stílusa meg, amely egy-egy kis rajz vagy novella szűk ponyvájára is garmadával rakja ki a magyar nyelv legpompásabb drágaköveit, a világirodalom legfényesebb értékei közé tartozik.

Ez a káprázatos gazdagságú irodalmi munkásság az egyetemes népszerűségen kívül természetesen a hivatalosabb jellegű kitüntetések özönét is megszerezte Jókainak. A miskolci csizmadia-céhtől a Kisfaludy-Társaságig és a M. Tud. Akadémiáig a legkülönfélébb testületek igyekeztek magukat Jókai nevével feldíszíteni. A M. T.

Akadémiának 1858-ban levelező, 1861-ben rendes, 1883-ban tiszteleti, 1892-ben igazgatósági tagja lett, a Kisfaludy-Társaságba 1860-ban jutott be, a Petőfi-Társaságnak 1876-ban egyik alapítója és élete fogytáig elnöke volt. A király 1876-ban a Szent István-rend kis keresztjével tüntette ki; külföldi kitüntetései is voltak stb. stb.

Írói működésének huszonötödik és negyvenedik évfordulójáról szintén megemlékeztek annak idején a lapok. De ezek az alkalmak eltörpülnek az 1893-ik év jelentősége előtt. Ekkor érte meg Jókai testi és lelki egészségben, költői alkotó erejének és munkakedvének teljességében írói pályafutása ötvenedik évfordulóját. A *zsidó fiú* című dráma 1843-ban nyert dicséretet a Nemzeti Színház pályázatán: azóta félszázad telt el s a kecskeméti jogászból koszorús költő lett, nemzete büszkesége s a művelt külföld kíváncsi tiszteletének tárgya. A századvégi magyar emberöltő napi érdeklődése már nem találta ugyan divatosaknak Jókai írásait, de a veterán „költő-király“ hasonlíthatatlan tekintélye, a Jókai nyújtotta irodalmi gyönyörűségek felejthetetlen emlékei, a Jókai-név dicsőségében önmagának hizelgő nemzeti önérzet olyan ünneppé tette a félszázados évforduló amúgy is ritka és nagyszerű alkalmát, hogy ez igazán méltó volt a világ egyik legkitűnőbb mesemondójához s méltó volt ahhoz a nemzethez, mely ilyen költő-fiával dicsekedhetik. A Jókai-jubileum központi ünnepségei 1894. első napjaiban zajlottak le. Január 5-én a magyar hölgyek küldöttsége adott át tisztelete jeléül Jókainak egy hatalmas szőnyeget, melynek mindegyik kockáját más-más női kéz szőtte vagy hímezte. Ugyane nap estéjén a főváros színházaiban diszelőadás volt; a Nemzeti

Színházban a *Szigetvári vértanúkból* adtak elő két részletet, melyet Erkel Ferenc ünnepi megnyitó zenéje előzött meg s Jókai apotheosisa követett, a Népszínházban a *Cigánybárót* játszották; Jókai mind a két helyen megjelent s a közönség részéről lelkes fogadtatásban részesült. Január 6-án a Vigadóban ment végbe a jubileum-rendező nagybizottság díszülése, igazán az egész nemzet nevében. Ott voltak a kormány, a főrendiház, a képviselőház, a főváros, a megyék, városok, tudományos, irodalmi, művészeti társaságok küldöttei. Komócsy József alkalmi ódájának elhangzása után belépett a jubiláns, kit az egybegyűlt közönség felállva percekig ünnepelt. Eötvös Loránd báró elnök szép beszédben méltatta Jókai korszakos jelentőségű költői működését, azután következett a királyi üdvözlét felolvasása Tisza Lajos miniszter levele alakjában, majd a tisztelgő küldöttségek hosszú sora. Jókai külön-külön válaszolt mindeniknek, utóljára pedig még egy magas szárnyalású köszönő szónoklatot mondott. Ennek a napnak a végén az Operaházban estély volt a tiszteletére. Budapest székesfőváros díszpolgárrá, a budapesti tudományegyetem tiszteletbeli bölcsészettudórrá választotta Jókait. Üdvözlötte őt Stefánia özvegy trónörökösné, Ferdinánd bolgár fejedelem. A hazai iskolák, hazai és külföldi művelődési egyesületek gyűlés, emléktábla-állítás, arckép-leleplezés keretében vették ki részüket az ünneplésből, a hazai sajtó egy pár hónap alatt akkora cikk-özönt írt össze Jókairól, hogy az könyvtárt tenne ki; a külföldi sajtó is meghajtotta tisztelete lobogóját a nagy magyar mesemondó előtt.

De még nem említettük a jubileum legfontosabb és

legmaradandóbb eredményét. Jókai összes műveinek egyöntetű, száz kötetes új („nemzeti“) kiadása volt ez. Erre a jubiláris kiadásra olyan sok előfizető jelentkezett, hogy a vigadói ünnepély napján százezer forint tiszteletdíjat adhatott át a rendező-bizottság a nemzet ajándéka-képpen Jókainak. Az aggkorú, de fiatal lelkű, töretlen munkakedvű író maga rendezte sajtó alá a százkötetes kiadást; újra csoportosította műveit s becses utószókkal, jegyzetekkel látta el őket. Mikor végigtekintett a negyedszázezer nyomtatott lapra terjedő írástengeren, melynek minden cseppje az ő írótolla hegyén ment keresztül, lelkét felmagasztosíthatta a dicsőség gyönyöre s a gondviselés iránt érzett jóleső hála.

IV.

A pálya vége. Áttekintés.

Jókai élete maga is olyan, mint egy-egy Jókai-regény. Szépség, költői ragyogás, rendkívüli fordulatok, eszményi elvek, káprázatos sikerek uralkodnak mind a kettőben. De amint regényei közt is bőven akad olyan, amelyiknek éppen a befejezése van elrontva: sajnos, életében is a vég az, ami nem sikerült. A vaksorsnak, ha csak egy parányi művészi érzéke lett volna is, az ötvenéves nagyszerű jubileum után rögtön el kellett volna ragadnia Jókait az emberek szeme elől, hogy ezek utolsó benyomásként őrizhették volna lelkükben a nagy magyar mesemondó országra-világra szóló megdicsőítését. Nem így történt. Romulus eltűnése a megdöbben senatorok elől ereje teljében — irigylésre méltó halál-nem minden kiváltságos ember számára; a végzet megtagadta ezt a kegyet Jókaitól, hogy fenntartsa utódja részére, akiben Jókai elbeszélő talentuma átreformálódott a megváltozott idők szükségletéhez: Mikszáth részére. Mikszáthot senki sem látta előregedni, divatból kimenni, megszégyenülni politikában és irodalomban; ő negyvenéves írói jubileumának magaslatáról egyenesen átlépett a halhatatlanságba. A Jókai-jubileum fényének vakító fellobbanása után azonban annál lehangolóbb hatású a beállott sötétség. A világ elintézettnek tekintette Jókait

a fényes jubileummal s vele mintegy megvonta tőle a további létjogosultságot. A magyar politika, melynek nehéz időkben éltető lelke s mindvégig egyik legönzetenesebb munkása, azután a magyar szépirodalom, melynek évtizedeken át korlátlan uralkodója volt: a hosszú megszokás és az idők változása következtében egyaránt únni kezdte Jókait, nem gondolva meg, hogy belőle éltek mind a ketten, még pedig fényűzően és — olcsón. A Bánffy-kormány, mintha csak szabadulni akart volna Jókaitól, 1896-ban a karcagi választókerületben léptette fel képviselőjelöltnek, ahol talán maga Mátyás király sem kellett volna nem-függetlenségi programmal. Meg is bukott Jókai s valahára végleg megcsömörlött a pártpolitikai tülekedés sok csunyaságától. Több mint harminc évre terjedő szakadatlan képviselősködés után visszavonult a gyakorlati politikától (kivéve a lapszerkesztést), illetőleg a politikai közéletnek nyugalmasabb szögletében húzta meg magát királya jóvoltából: a főrendiház tagja lett.

A politikai vereségnél sokkal inkább fájhatott Jókainak — mert méltatlanabb is volt — az az eljárás, ahogyan a *Pesti Hírlap* bánt el vele 1901-ben. „Hazánk legelterjedtebb lapja“-nak tulajdonosa, Légrády Károly, észrevevén, hogy az előfizetők közt immár nem Jókai regényei a „legelterjedtebbek“, kapta-fogta magát, s valami szerződési paragrafus megszegésére hivatkozva (legalább Mikszáth szerint ez volt a Jókai-vétke), levélben tudtára adta Jókainak, hogy „kipróbált tollát“ (!) ezentúl ne a *Pesti Hírlap*ban értékesítse. A *Pesti Hírlap*ra kár volna ezért a cselekedetért neheztelnünk; a változékony időjárás barométere volt ő, rossz időt

mutatva Jókaira s magasra emelve Mikszáth napfényes népszerűségét, melynek minél szaporább gyümölcsöztetésére Légrády az ismeretes „kubus-rendszer“ szerinti fizetésmódot találta ki. Íme, ennyire kellett jutnia Jókainak! Panaszos lett az ő mindennapi kenyere azok előtt, akik valaha tízszeres árakat is fizettek volna neki, ha ő is a barométer-i időszaki állásokhoz mérte volna követeléseit.

A politikai és regényírói megszégyenülés időpontjai közé esik Jókainak egy olyan lépése, mely az ő megtépzott népszerűségét csaknem teljesen aláásta. 1899-ben, az akkor hetvennégy éves Jókai feleségül vett egy húsz éves, zsidó vallású színinövendéket: Nagy (Grosz) Bellát. Ez a lépés annyira magánügye volt Jókainak, hogy ahhoz a nyilvánosságnak tulajdonképpen semmi köze sem lehetett. De a közvélemény, mely pedig már rég elfordult Jókaitól, sértve érezte hiúságát, hogy egykori becézett kedveltje íme most nem törődik a közönség izlésével s nem ettől kér tanácsot. Még szomorúbb volt Jókaira nézve, hogy második házasságával megint úgy elidegenítette magától családja tagjait, mint annak idején az elsővel. Mindegy, Jókai most is ábrándos szíve szavára hallgatott s csak ő maga tudhatta, hogy újabb násza képes volt-e feledtetni azt az áldozatot, melyet érette hozni kényszerült. Ő nagyon boldognak vallotta magát a nyilvánosság előtt s három utolsó regénye (*A mi lengyelünk* 1901, *Ahol a pénz nem isten* 1902, *Börtön virága* 1904) csakugyan ugyanazt az eszményi, nemes felfogást tükrözi az életről, különösen a nőről, mint a letűnt évek híres termékei. Megható, hogy *A mi lengyelünkben* is, a *Börtön virágában* is még mindig

a szabadságharc emlékéből nyer ihletet az immár nyolcvanadik évéhez közeledő költő-aggastyán s ugyanazzal az eposzi átszellemültséggel — vagy talán még nagyobb — tudja nézni e letűnt kor alakjait és eszméit, akár csak az előbbi század közepén. De éppen ezért kezdett az ő világnézete mindinkább anachronizmusná válni a XX. század nemzedéke előtt. Jókainak lehetetlen volt nem éreznie, mennyire elhaladt költészetének feje fölött is az idő; hiszen ha magától rá nem jött volna is erre, a *Pesti Hirlaptól* kapott keserű leckéből éppen eleget tanulhatott. Mindazáltal dolgozott tovább, mindig, haláláig. Az ösztönszerű munkavágy az utolsó percig el nem hagyta. Maga is el-elgondolta, hogy jobb volna írói pályáját az ötvenéves nagy jubileumnál teljesen befejezni s műzsáját a százkötetes nemzeti kiadás fényes kriptájába eltemetni; hiába! — mondja Jókai — *hazájár* a kriptából is a költészet istennője s új meg új munkára ihleti. Húsz kötetre való anyagot alkotnak a jubileum után keletkezett írásai (néhány régibb művével együtt, melyek a jubilaris kiadásból kimaradtak, mint pl. a forradalom alatt készült politikai cikkei); tíz kötet már meg is jelent közülük a százkötetes kiadás folytatásaképpen, de a további tíz kötet megjelenését a háborús viszonyok elodázták.

A csöndes visszavonultságban élő Jókai 1904 elején Nizzába ment fiatal feleségével és ennek családjával. Április végén jött vissza, az úton megfázott, tüdőgyuladást kapott s május 5-én este meghalt. Temetése 9-én ment végbe a nemzet általános részvéte mellett.

Jókai írói működésének taglalása és értékelése terén az irodalomtörténetnek még ezután kell teljesítenie kötelességét. Jókai hat évtizeden át volt „élő író“ s ez alatt a hosszú idő alatt nem alakulhatott ki róla tárgyilagos, elfogulatlan kritikai köztudat. A Jókai-imádók felelősség nélküli, türelmetlen tetszés-zaja nem elveken alapult s részben egyenesen Jókai írói egyéniségének árnyoldalaiból táplálkozott. De nyugodtan meg lehet ma már állapítani, hogy a — különben meglehetősen gyér — tudományos és komoly Jókai-kritika hosszú időn keresztül szintén nem volt ment az egyoldalúságtól. Ennek az egyoldalú szigorúságnak az oka és magyarázata részint éppen a Jókait bálványozó nagyközönség ízlésbeli kiskorúságában, részint az illető kritikusoknak a — hogy úgy mondjuk — vérmérsékletében lelhető meg. Jókai legtekintélyesebb kritikusai voltak Salamon Ferenc, Gyulai Pál, Péterfy Jenő. Péterfynek pesszimizmusra hajló, önmagával mindinkább meghasonlott kedélye nevetségesnek és a regény-műfajban elfogadhatatlannak érezte Jókai gyermekded naivságú optimizmusát, bár Péterfy maga is megvallja tanulmánya végén, hogy a Jókai-kérdést nem lehet ilyen sommásan elintézni. Salamon és Gyulai pedig kritikai programjuk gyakorlati sikerének veszedelmes akadályát látták Jókaiiban s ezért Jókai néha nemcsak a saját hibái miatt szenvedett tőlük, hanem az előttük ellenszenves irodalmi általános tünetekért is. Gyulai maga is elismerte magáról több ízben, hogy ő, mint polemikus kritikus, bizonyos egyoldalúságot el nem kerülhet; hogy az ő kritikai módszere nem annyira a nagy tehetségek fényoldalaival törődik, hanem inkább a nagy tehetségek nyomában keletkező iskolák

ferdeségeivel és káros kinövéseivel. Például a Petőfi-utánzók sok gyarlóságának némelyikéért Gyulai nyíltan Petőfit tette felelőssé, s ha Petőfi életben maradt volna és — ami valószínű — némely Gyulainak nem tetsző írói tulajdonságát megtartotta volna: bizonyára lett volna mit hallania Gyulaitól a tehetségtelen utánzók rossz útra csábításaért. Elismerjük, hogy Jókai az ő páratlanul hosszú és szapora írói termelésével összehasonlíthatatlanul többször kihívta maga ellen a kritika megrovását, mint Petőfi; de az is való, hogy Gyulai nem adott olyan igazságos és plasztikus képet Jókairól, mint pl. Petőfiről; Jókai írói erényeit csak kényszerűségből, mintegy megengedésképpen szokta volt érinteni, hibáira azonban annál nyomatékosabban és kíméletlenebbül támadt. Az erős erkölcsi meggyőződés iránya így okozott Salamon és Gyulai ítélkezéseiben némi aránytalanságot. Salamon pl. nála szokatlan hódolattal említi — valahányszor alkalom nyílik rá — Walter Scott nevét, míg Balzac ellen súlyos kifogásokat tesz, holott nyilvánvaló, hogy Balzac genialisabb alakja a regényirodalomnak Scottnál. Gyulai mindig olyan tisztelettel beszél pl. Bulwerről, amilyenre Jókait soha sem érdemesítette, pedig Bulwer határozottan kisebbzerű tehetség, mint Jókai. Az irodalom méltóságáért s nemesítő erkölcsi hivatásáért lelkesedve, Gyulai küldetésszerű hittel végezte kritikusi tisztét: akiben szigorú önismeretet, saját tehetségének kellő mérlegelését és ellenőrzését, a költői művészet bevált törvényeinek tudatos tiszteletben tartását tapasztalta, az olyan írókat meggyőződésének egész hevével pártolta és bátorította, nemcsak akkor, ha ezek elsőrendű tehetségek voltak (Eötvös, Kemény, hogy csak

a regényíróknál maradjunk), hanem akkor is, ha az imént említett célok felé jó szándékkal törekvő, de egyébként másod-harmadrendű írókról (Pálffy Albert, Bérczy Károly) volt szó. Viszont a legnagyobb tehetségben is ingerült ellenérzéssel vett tudomásul egy-egy szélsőséges kinövést, pl. az elbizakodottságot, a képzelet féktelenkedését, a költészettani főbb elvek elleni fegyelemsértéseket s általában a kritikával nem eléggé törődő, könnyelmű írói lelkiismeretet. És tapasztalnia kellett, hogy nálunk írókra és közönségre nem Eötvös és Kemény regényírói jelességei voltak döntő hatással, nem ezeknek támadt iskolájuk, hanem a Jósika- és még sokkal inkább a Jókai-féle írói modor árnyoldalainak — mert az utánzók bizony legtöbbször csak a gyarlóságok terén tudták követni mesterüket. Jósika regényírói egyeduralkodó és népszerűsége a szabadságharccal — mondhatni — megszűnt, helyét egészen Jókai foglalta el s az ötvenes és hatvanas években olvasóink kilenczted része előtt úgyszólván diktátori hatalmat élvezett; igazán az volna érthetetlen, ha olykor-olykor vissza nem élt volna vele. Gyulai habozás nélkül felvette a harcot a közvéleménnyel. Kíméletlen hangú, kemény bírálatokban támadt rá Jókai tehetségének fogyatkozásaira és írói módszerének kisíklásaira; majdnem kizárólag ezeket feszegette, nem azért, mintha Jókai kiváló írói talentumát fel nem ismerte volna, hanem mert nagyon élénken elképzelte azt a veszedelmet, amelyet egy ilyen szertelen, nehezen fegyelmezhető tehetség utánzásának divatossá válása jelent a magyar irodalom jövőjére. Körülbelül ugyanazt a célt és modort látjuk tehát Gyulainál itt is, mint a petőfieskedőkkel szemben. Csakhogy Petőfi költészete

már lezáródott egész volt Gyulai fellépésekor, s így csupán az utánzókon mult, ha a kritika orvossága nem használt. Ellenben Jókai egymásután megjelenő műveinek csaknem mindegyike újabb és újabb bosszúság volt Gyulaira nézve, mert nem igen vette észre bennük ismételten hangoztatott kritikai intelmeinek megszívlelését, s minél jobban meghódította Jókai az írókat és a közönséget, ez a túlságos siker annál inkább „visszahatott kedélyére“ is Gyulainak (ez az ő saját többszöri kifejezése). Különben a Petőfi-utánzók és a Jókai-genre ellen Gyulai tollharcának hevessége nemcsak a kritikus meggyőződéséből folyt, hanem a magyar ember tiszteletre méltó aggodalmából is. Gyulai — ép úgy, mint Jókai — jól tudta, hogy a költészet mily fontos szerepet játszhatik egy nemzet politikai irányításában is. De ennek az irányításnak célja és útja-módja felől a Gyulai meggyőződése nagyon eltért a petőfieskedőkétől és a Jókaiétól. A csapongó képzelet színes álmvilágát, csalóka ábrándképeit, exaltált, naiv optimizmusát, kérkedő sovizmusát politikailag is veszélyesnek tartotta a magyar nemzetre nézve.

Gyulai aggodalmai jóhiszeműek és nem is logikátlanok voltak, de mindkét irányban túlzottaknak bizonyultak. Politikai szempontból Jókai szépirodalmi munkássága a legjótékonyabb hatású tényezők egyike lett; a nemzeti történelem mindig hálás lesz azért a nagyarányú lelkesítő és szórakoztató tevékenységért, melyet a politikai elnyomatás idején Jókai kifejtett. De a másik, a fontosabb: a művészeti szempont is sürgeti Gyulai ítéletének felülvizsgálását, vagy mondjuk így: kiegészítését. Ezt a modernebb álláspontot már előkészítette

Gyulai legnagyobb tekintélyű utóda: Beöthy Zsolt. Kár, hogy Jókaira vonatkozó melegebb és méltányosabb értékelését Beöthy csak alkalmoszerű dolgozatokban fejtette ki (kis és nagy irodalomtörténetében és Jókairól mondott emlékbeszédében); azonban már is kezd átmenni a köz-tudatba az az igazság, hogy Jókai nem csak véletlen kortársa, hanem szellemének legbensőbb lényegét illetőleg is méltó osztályosa a Petőfi és Arany nevéhez fűződő dicső irodalmi átalakulásnak. Jókai költészetének irodalomtörténeti fontosságát mai tudásunk szerint tehetőségének különösen két vonása jelzi világosan.

Az egyik: Jókai *humora*. Ez a csodálatos kedves-ségű humor az a magasabb egység, melyben összhanggá olvad Jókai költészetének sok látszólagos következetlensége. A pathoszt és szentimentalizmust az európaszerte divatozott romantikától tanulta Jókai s ebben a tekintetben legtöbb hazai és külföldi kortársával közeli rokonságban áll; de humorának varázsa: egy darab kincs a magyar *nép* lelkének legmélyéből. Az az eltanulhatatlan, naiv világszemlélet teszi ezt lehetővé, mely bámulatos könnyedséggel tudja most a kicsit nagyszerűnek, majd a nagyszerűt kicsinek látni s elég neki, ha az emberi életben felismert sok fonákságon és belső ellenmondáson önmaga jót mosolyoghat, a gúny kesernyészívet célzatossága vagy a bölcselkedés hideg fölényessége nélkül. A diákos, jókedvű tréfa erős torzításától az érző szív gyöngéd részvéteig a kedélyvilágnak oly nagy gazdagsága rezg Jókai humorának csillogó tükrében, hogy ez párját ritkítja egész irodalmunkban. Akár külön regényalakokká tárgyiasodik ez a humor, akár az író alanyi hangulataként árad el a költői cselekvényen:

valami szívnemesítő emberszeretet érzik belőle, mely oly tiszta és derült, mint a nyári ég kék messzesége. Irigylésre méltó, bűvös óvszer volt Jókai lelkében ez a humor, mely azt üdén és ártatlanul megőrizte nemcsak a nemtelen emberi indulatoktól, hanem még a legkikerülhetetlenebb lelki balesettől: az elöregedéstől is. Jókainak e mindvégig ifjonti szeretetreméltóságú, természetes kedélytisztasága magyar irodalmi és világirodalmi szempontból egyaránt nagybecsű különlegesség.

A másik: Jókai *stílusa*. Ezen a téren nála nagyobb lángész nincsen irodalmunkban, hozzá fogható is mindössze kettő, sőt a világirodalomban sem sok. Jókait költői nyelvének káprázatos gazdagsága, stílusának buja színpompája és egyetemes hatásának alig elemezhető titka Vörösmarty mellé helyezi, jellemzetes, természetes, élethű beszédének magyar fajunk lelkébe világító őseredeti zamata pedig Arany mellé. Csodálatos nyelvtelhetősége nagyrészt (nagyobb mértékben, mint Aranyé) természeti adomány, de sokat tanult Vörösmartytól és Aranytól, főként pedig — Arany módjára — a színmagyar nép különféle nyelvjárásaiból. Nemcsak tartalmilag érdekelték őt a magyar néphumor kincsei; nem csak az adomákat gyűjtötte ezerszámra, hanem felszívta magába a magyar faj eszejárásának főként az adomákban kifejeződött egész nyelvi készletét is: az előadás drámai elevenségét, talpraesett csattanósságát, könnyed fordulatait, kedves közvetlenségét, zamatos idiómait. Maga Arany is elragadtatással hódol Jókai enemű tehetségének (a *Szegény gazdagok* bírálatában), Gyulai is legbarátságosabb modorát keresi elő, ha Jókai előadás-módjáról akar szólni, Salamon Ferenc egy-pár alkalom-

mal szintén nem habozik Jókait, mint a magyar próza mesterét verses költészetünk lángeszű reformátorai: Vörösmarty, Petőfi, Arany mellé állítani. Jókai stílusa, a magyar géniusz e titokzatos alkotása, az esztétikai gazdagodás érdekében a külföldi irodalmakhoz is eljárt iskolába; Victor Hugo, Osszián, Lord Byron, Dumas, Dickens modorának több-kevesebb nyomára rá-rá lehet ismerni Jókai rengeteg változatú mesemondásában, de a Jókai-stílus ezen hatások ellenére is mindenekelőtt: tösgyökeresen magyar ízű. Mint szervezetünk az éltető levegőt, olyan ösztönszerűleg szívta fel és tette magáévá ezt a nyelvet tőle telhetőleg az egész magyar irodalom. Ebben rejlik Jókai írói működésének igazán korszakalkotó fontossága. Jókai számos műfaji botlásának is egyik oka és nyitja az, hogy bámulatos, szinte korlátozhatatlan stílus-készsége el-elcsábította nem neki való területekre is, mert hiszen a vonzó előadás tekintetében Jókai nyelvtelhetsége nem ismert lehetetlenséget, még nehézségeket is alig. Elmondhatjuk, hogy a művészi, gyönyörködtető magyar stílus számára meghódította az emberi képzeletvilágnak egész birodalmát. Jókai óta a tudomány nyelvétől is megköveteljük, hogy élvezhető és magyaros legyen.

E világgraszoló költői tehetség emberi jellemének alapszínét az őszinte vallásos hit adta meg. Szüleitől örökölt és neveltetésétől tudatossá épített nemes kálvinista szellem hatotta át egész lényét, bár felekezetieskedő cél soha sem vezette sem írásaiban, sem tetteiben. Nem a dogmák embere volt, hanem — igen helyesen — a vallásos eszmék belső átélését tartotta fontosnak s a hit-

beli türelmességet az igazi vallásosság alapjának. A következő sorok, melyeket Jókai *Életemből* című gyűjteményének II. kötetéből idézünk, minden egyéb jellemzésnél szebben elénk állítja e nagy íróban az eszményi gondolkozású kálvinista keresztyén embert: „Mit ér abban válogatni, hogy mit higyjünk és mit ne higyjünk? Mit ér az imádság jó tett nélkül? A pusztá szótól senki sem üdvözülni és tudatlansága miatt senki el nem kárhozik. Ezt tartásatok meg, hogy a hit szeretet nélkül megholt állat... Minden hit jó, csak megtartásatok legyen mindenki tisztelettel a másé iránt...” Íme, Jókai nem beszél saját felekezete egyedül üdvözítő voltáról, de éppen ezért a felvilágosodott, türelmes ember-szeretetéért lehet rá méltán büszke kálvinista egyházunk. Jókai szívvel-lélekkel a mienk, reformátusoké, költészetének sok kedves motívuma révén is; de nemcsak a mienk. Költészete a magyar nemzetnek, sőt az egész művelt emberiségnek közös kincse. A hírnév e dicső magaslatára őt kálvinista hitének égi szárnyai is segítettek följuttatni.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3
I. Gyermek- és ifjúkor	5
II. A politikai elnyomatás kora	27
III. A kiegyezéstől a Jókai-jubileumig	49
IV. A pálya vége. Áttekintés	67

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BETHLEN-KÖNYVTÁR.

A Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság már alapításakor egyik kiválóan fontos céljául tűzte ki oly népszerű tudományos és szépirodalmi művek kiadását, melyek a reformációnak a magyar nemzet szellemi és társadalmi életére gyakorolt hatását, mindezekben a kálvinista világnézet érvényesülését tárják az olvasó elé.

A reformáció oly sok kiváló államférfit, egyházfőt, tudóst, író, költőt és művészt adott a magyar nemzetnek, akik szinte reányomták nagy egyéniségű bélyegét koruk állami, lelki és szellemi életére, hogy ezek életének és működésének s a magyar nemzeti életre gyakorolt hatásuknak kellő méltatása gazdag anyagot nyújt a feldolgozásra.

De ez csak egyik része az elének tűzött feladatnak.

A további: a tudomány, az irodalom, a művészet minden ágának művelése s ezek mindegyikében a kálvinista szellem és világnézet érvényre juttatása.

Mindezekben számítunk a magyar református tudósok, tanárok és írók lelkes közreműködésére, de számítunk arra is, hogy a magyar református közönség s különösen a tanulni, művelődni vágyó ifjúság örömmel fogadja ezeket az irodalmi színvonalon álló, népszerűen írt füzeteket, melyek a nemzeti művelődés előmozdítása mellett, bizonyosságot tesznek a kálvinista szellem és világnézet hatalmas erőforrásairól.

A *Bethlen-Könyvtár* egyes füzetei 4—6—8 nyomtatott ívnyi terjedelemben jelennek meg. Mindegyik füzet önálló egészet képez.

A füzetekből egyelőre a következők jelentek meg:

- 1—2. szám. *Bethlen Gábor* erdélyi fejedelem. (Arcképpel.) Irta *Rugonfalvi Kiss István* egyetemi tanár.
3. szám. *Arany János* (Arcképpel.) Irta *Beöthy Zsolt*.
4. szám. *A reformáció hatása a magyar közművelődésre.* Irta *Harsányi István* sárospataki theol. tanár.
5. szám. *Tompa Mihály.* (Arcképpel.) Irta *Császár Elemér*.
6. szám. *A Perényiek a magyar reformáció szolgálatában.* (Arcképpel.) Irta *S. Szabó József* debreceni ref. főgimn. igazgató.
7. szám. *Nagyasszonyok a magyar reformációban. I.* Irta *Hegyaljai Kiss Géza*.
8. szám. *Jókai Mór* élete és művei. (Arcképpel.) Irta *Zsigmond Ferenc*.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

